

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ - ΤΜΗΜΑ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ & ΔΟΓΜΑΤΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΧΡΥΣΟΥΛΙΔΟΥ ΚΥΡΙΑΚΗ

ΟΙ ΚΡΥΠΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Κ. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2008

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ -ΤΜΗΜΑ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ & ΔΟΓΜΑΤΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΧΡΥΣΟΥΛΙΔΟΥ ΚΥΡΙΑΚΗ

ΟΙ ΚΡΥΠΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Κ. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2008

Στη μνήμη των προγόνων μου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το βιβλίο του Τούρκου συγγραφέα Omer Asan από τον Όφη του Πόντου ξεκινάει με τα λόγια κάποιου Τούρκου που το όνομα του είναι Μελίχ Τζεβντέ Αντάι, ο οποίος γράφει τα εξής:

«Στο παρελθόν όταν λέγαμε ιστορία της Ανατολίας, βρισκόμασταν αντιμέτωποι με την λέξη Έλληνας και τις περισσότερες φορές σκιρτώντας από φόβο αποφεύγαμε τη συζήτηση. Πώς αλλιώς μπορούσε να εξηγηθεί ότι εθελουφλούσαμε, όταν τόσοι αρχαιολογικοί θησαυροί μεταφέρονταν απροκάλυπτα στην Ευρώπη. Περηφανευόμαστε πως είμαστε «τριακόσια λιοντάρια» που ήρθαμε από την Ασία. Ακόμη και σήμερα τα βιβλία ιστορίας του σχολείου αναφέρουν ότι μητέρα πατρίδα μας είναι η κεντρική Ασία. Αν η μητέρα πατρίδα μας είναι η κεντρική Ασία. Τότε τι μας είναι η Ανατολία; Δε νομίζω ότι θα χαρούμε πολύ, αν βγει ένας Έλληνας και απαντήσει σε αυτό το ερώτημα ότι εκείνη είναι η δική τους μητέρα πατρίδα¹».

Διαβάζοντας τα παραπάνω λόγια αισθάνθηκα ότι ήθελα να φωνάξω δυνατά ότι «Είναι η δική μου μητέρα πατρίδα». Η πατρίδα που ποτέ δεν αντίκρισα, μία πατρίδα που ποτέ δεν περπάτησα στα χώματά της, που δεν γνωρίζω το χρώμα του ουρανού της, ούτε ξέρω πως μυρίζει ο αέρας της. Μία πατρίδα όμως που αγαπώ βαθιά, σαν να είχα μεγαλώσει εκεί και να μου τη στέρησαν. Ίσως ακούγεται παράλογο να αισθάνεται κάποιος νοσταλγία για κάτι που δεν έχει γνωρίσει ποτέ. Κι όμως είναι δικιά μου. Την γνωρίζω μέσα από την γλώσσα της, μέσα από τα τραγούδια της και τους χορούς της. Την έμαθα μέσα από τα μοιρολόγια της προγιαγιάς μου, που έχασε όλους τους δικούς της στη καταστροφή. Μέσα από τις οικογενειακές ιστορίες, που πάντα με έκαναν περήφανη για τους προγόνους μου. Μέσα από τα λόγια των γονιών μου, που με γέμιζαν με αγάπη για την ποντιακή καταγωγή μου.

¹ Omer Asan, , Ο πολιτισμός του Πόντου, 11.

Για αυτήν λοιπόν τη γλυκιά πατρίδα και τους ένδοξους προγόνους γεννήθηκε μέσα μου η επιθυμία από πολύ μικρή να κάνω κάτι για να τιμήσω τη μνήμη τους. Δεν είχε σημασία αν θα ήταν μικρό ή μεγάλο, κάτι για να τους δείξουμε ότι δεν τους ξεχάσαμε. Ένα μνημόσυνο σε όλους αυτούς που χάθηκαν τόσο άδικα και για αυτούς που ξεριζωμένοι πήραν το μακρύ δρόμο της προσφυγιάς. Η ευκαιρία αυτή μου δόθηκε. Με την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας εκπληρώνω την κρυφή μου υπόσχεση προς αυτούς που έθεσαν γερά τις ρίζες για να μπορούμε εμείς τα «κλαράκια» του δέντρου τους να συνεχίζουμε την πολύτιμη κληρονομιά τους.

Θεωρώ υποχρέωση μου να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους ανθρώπους, που με βοήθησαν για την πραγματοποίηση της εργασίας μου. Ιδιαίτερα ευχαριστώ το σεβαστό καθηγητή μου κ. Αθανάσιο Καραθανάση, χάρη στη παρότρυνση, τις πολύτιμες συμβουλές και υποδείξεις του οποίου πραγματοποιήθηκε η παρούσα εργασία. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στο καθηγητή Ιστορίας κ. Κωνσταντίνο Φωτιάδη, για την σημαντική βοήθεια και την παραχώρηση βιβλιογραφίας, βασικής για την πορεία της εργασίας. Ευχαριστώ θερμώς το Ποντιακό Σύλλογο Φιλύρου για το φωτογραφικό υλικό, που μου παραχώρησαν. Τέλος ευχαριστώ τους γονείς μου Ελευθέριο και Μαρία, τους πιο θερμούς υποστηρικτές κάθε προσπάθειάς μου, όπως επίσης και το σύζυγο μου Σταύρο για την αμέριστη συμπαράσταση και τεράστια υπομονή, που υπέδειξε όλον αυτό τον καιρό.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ελληνική ευφυΐα και η δυσκολία των κατακτητών να καταλαβαίνουν αυτό το οποίο κρύβεται κάτω από την επιφάνεια, οδήγησαν τους Χριστιανούς σε ένα άλλο δρόμο, ο οποίος θα τους βοηθούσε να διαφύγουν των προβλημάτων τους. Αυτός ήταν να ζούνε φανερά και επίσημα ως μουσουλμάνοι και την ίδια στιγμή να παραμένουν κρυφά χριστιανοί. Έτσι δημιουργήθηκε το φαινόμενο του Κρυπτοχριστιανισμού σε πολλές περιοχές των οθωμανικών κατακτήσεων¹.

Αυτή ακριβώς η φαινομενική αποδοχή του μουσουλμανισμού, που τους δύσκολους εκείνους χρόνους φάνταζε στα μάτια των απελπισμένων ραγιαδών ως η ιδανικότερη λύση, είναι το αντικείμενο της παρούσα εργασίας. Το κεντρικό της θέμα, «Οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου», αχολείται με το φαινόμενο, όπως αυτό παρουσιάστηκε και εξελίχθηκε στην περιοχή του Πόντου, όπου υπήρξε σε μεγαλύτερη συχνότητα συγκριτικά με άλλες περιοχές.

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας γίνεται αναφορά στην πρώτη εμφάνιση του φαινομένου του κρυπτοχριστιανισμού και τα αίτια, τα οποία οδήγησαν ένα μέρος των χριστιανών υπηκόων του σουλτάνου στο δρόμο της αποκρυφίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζονται, εκτός του Πόντου, κι άλλες περιοχές της οθωμανικής επικράτειας, στις οποίες υπάρχουν αποδείξεις ή, σε ορισμένες περιοχές, και ενδείξεις για την ύπαρξη κρυπτοχριστιανών. Τέτοιες περιπτώσεις συναντούμε στο μικρασιατικό χώρο (Καππαδοκία, Κωνσταντινούπολη), στον ελλαδικό χώρο (Κρήτη, Πελοπόννησο, Ήπειρος, Νησιά Αιγαίου κ.α), στο βαλκανικό χώρο (Αλβανία, Βουλγαρία, Σερβία κ.α) και στη Κύπρο.

¹Dawkins R.M , *The Crypto Christians of Turkey*, στο Byzantion, τ. 8, Paris-Liege-Bruxelles 1933, 250.

Το τρίτο κεφάλαιο ασχολείται με τους κρυπτοχριστιανούς του Πόντου, τους ονομαζόμενους κλωστούς², την εμφάνιση του φαινομένου στην περιοχή του Πόντου, τα αίτια και την ιστορική του εξέλιξη. Εκτενής λόγος γίνεται για τις μεταρρυθμίσεις, τις πρώτες κινήσεις, μεμονωμένες ή και ομαδικές, για τη δημόσια ομολογία της πραγματικής τους ταυτότητας. Περιγράφεται η αγωνία των κλωστών να διατηρήσουν την αληθινή τους πίστη και οι αγώνες που έδωσαν για τη τελική τους αναγνώριση ως χριστιανοί ορθόδοξοι.

Την ιδιαίτερη και ξεχωριστή ιστορία των κρυπτοχριστιανών του ποντιακού χωριού Σταυρί, που έχει μείνει γνωστό στην ιστορία ως Σταυριωτικό ζήτημα, διαπραγματεύεται το τέταρτο κεφάλαιο, όπου παρακολουθείται η εξέλιξη του ζητήματος από την δημιουργία του, αρχές του 19^{ου} αιώνα, έως την οριστική του λύση με την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1923. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στα δεινά και τους αγώνες των Σταυριωτών για την επίσημη αναγνώρισή τους ως χριστιανών ορθοδόξων.

Το πέμπτο κεφάλαιο αναφέρεται στη λατρευτική ζωή των κλωστών και γενικότερα στις καθημερινές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν κατά την εκτέλεση των θρησκευτικών τους καθηκόντων. Υπάρχουν περιγραφές των κρυφών λατρευτικών τους χώρων, καθώς και των τρόπων που συνεχώς επινοούσαν για την τέλεση των μυστηρίων τους.

Στο έκτο κεφάλαιο επισημαίνεται η στάση της εκκλησίας απέναντι στο κρυπτοχριστιανικό ζήτημα. Αναφέρεται το πνεύμα συνεργασίας και αλληλοϋποστήριξης που είχε καλλιεργηθεί ανάμεσα στους ισχυρούς κρυφούς, που κατείχαν μία υψηλή θέση, και την Εκκλησία. Η συμβολή των μεγάλων μοναστηριών και αρχιερέων, όπως επίσης και η ηθική στήριξη που παρείχε στους διπίστους.

Η ύπαρξη και η τύχη των κρυπτοχριστιανών, όλων εκείνων που δεν πρόλαβαν να φανερωθούν και παρέμειναν

² Από το ποντιακό ρήμα κλώθω, που σημαίνει γυρίζω, για αυτό τους ονόμαζαν και γυριστούς.

μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών στην Τουρκία, ερευνάται στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας. Μέσα από τις ζωντανές μαρτυρίες, ανθρώπων που γνώρισαν από κοντά τέτοια περιστατικά, ξετυλίγεται το δράμα αυτών, που ακόμα και σήμερα στο «πολιτισμένο μας κόσμο» δεν μπορούν να λατρεύουν το Θεό τους ελεύθερα.

I. Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΚΑΙ ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΟΥ ΚΡΥΠΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

Οι πρώτες πηγές για τον κρυπτοχριστιανισμό κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας έως σήμερα είναι από τα έτη 1338 και 1340. Οι πηγές αυτές είναι δύο επιστολές¹ του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη ΙΔ' (1337 -1347) του Απρηνού ή Καλέκα, οι οποίες απευθύνονται στον χριστιανικό πληθυσμό της επαρχίας της Νίκαιας που είχαν καταλάβει οι Οθωμανοί το 1330².

Το 1338 οι χριστιανοί της Νίκαιας³ μπροστά στον κίνδυνο αφανισμού του Χριστιανισμού, εξαιτίας της έκτασης που είχαν πάρει οι εξισλαμισμοί, ζητούν τη βοήθεια και την συμβουλή του Πατριάρχη Ιωάννη ΙΔ'. Ο Πατριάρχης απαντά πως η εκκλησία θα συγχωρέσει όλους εκείνους που έχουν περιπέσει στο Ισλάμ και επιστρέφουν στην ορθή πίστη, επίσης διευκρινίζει πως όσοι ομολογήσουν ανοιχτά και με θάρρος τη πίστη τους και υποφέρουν για αυτή θα φέρουν το στέφανο του μαρτυρίου, τέλος μπροστά στον κίνδυνο αφανισμού της χριστιανικής πίστης, και εφόσον δεν υπάρχει άλλος τρόπος σωτηρίας, συμβουλεύει το ποιμνιό του να ακολουθήσει το δρόμο της αποκρυφίας. Για να συμμετέχουν, όμως, στη σωτηρία όλοι αυτοί, που από το φόβο της τιμωρίας θέλουν να ασκούν κρυφά τα χριστιανικά τους καθήκοντα, ο Πατριάρχης

¹ Οι επιστολές του Πατριάρχη Ιωάννη ΙΔ' παρατίθενται στο παράρτημα της εργασίας.

² Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, 192.

³ Σύμφωνα με τον Καθηγητή Κων/νο Φωτιάδη Ό.π., ως χριστιανοί της Νίκαιας νοούνται εκείνοι, οι οποίοι δεν είχαν αποστατήσει ακόμα στο Ισλάμ, θέτουν λοιπόν το ερώτημα στον Πατριάρχη Ιωάννη ΙΔ' για τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να αντιδρούν στη πίεση των Μουσουλμάνων κρατούντων και εάν η εκκλησία στη δική τους περίπτωση επέτρεπε να ασκούν κρυφά τα θρησκευτικά τους καθήκοντα.

Ενώ ο Stavro Skendi στο βιβλίο του *Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans*, (στο *Slavic Review*, τ. XXVI, Αρ.2, USA, Ιούνιος 1967), ως χριστιανούς κατοίκους της Νίκαιας ονομάζει εκείνους τους οποίους είχαν εναγκαλισθεί τον Ισλαμισμό, αλλά είχαν αργότερα μετανοήσει, επικαλέσθηκαν τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ρωτώντας τον εάν η εκκλησία ήταν πρόθυμη να τους δεχθεί στην αγκαλιά της και να σώσει τις ψυχές τους.

θέτει ως προϋπόθεση να τηρούν όσο το δυνατόν περισσότερο τις εντολές του Θεού⁴.

Στη Νίκαια συναντούμε τις πρώτες επίσημες μαρτυρίες για την εμφάνιση του κρυπτοχριστιανισμού μέσα στην οθωμανική αυτοκρατορία. Το φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού βεβαίως δεν περιορίζεται μόνο στην περιοχή της Ανατολίας, αλλά εξαπλώνεται σε ολόκληρη την Ελλάδα, τα Βαλκάνια και την Κύπρο, όπως θα εξετάσουμε αναλυτικότερα σε επόμενο κεφάλαιο.

Όταν μία χώρα υποτασσόταν στην Οθωμανική κυριαρχία, ένας διαχωρισμός γινόταν αρχικά ανάμεσα στις περιοχές που κατακτούσαν, σε αυτές που κυριεύαν με το σπαθί και σε αυτές που παραδίδονταν με όρους. Οι τελευταίοι είχαν ευνοϊκότερη μεταχείριση, καθώς το Ισλάμ έκανε έναν ακόμα διαχωρισμό ανάμεσα στους ειδωλολάτρες και τους ανθρώπους της Βίβλου, οι οποίοι ήταν αυτοί που οι θρησκείες τους είχαν θεία αποκάλυψη. Αυτό λειτουργούσε υπέρ των Εβραίων και των χριστιανών. Αλλά οι κατακτήσεις του Ισλάμ έγιναν κυρίως με το σπαθί και η πορεία των γεγονότων δείχνει πως έγιναν κατά ολόκληρες περιοχές, έτσι ώστε πολλοί χριστιανοί εγκατέλειπαν των αγώνα τους και ασπάζονταν την θρησκεία των κατακτητών τους⁵.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, πως ο κρυπτοχριστιανισμός ακολούθησε τις οθωμανικές κατακτήσεις, οι οποίες έφεραν τους προσηλυτισμούς, τους βίαιους εξισλαμισμούς, που είναι από τα κυριότερα αίτια της εμφάνισης του κρυπτοχριστιανισμού⁶. Ιδίως η πτώση της Βασιλεύουσας είχε τεράστια επίδραση στην διόγκωση του ρεύματος των εκούσιων εξισλαμισμών, όχι μόνο μέσα στην Πόλη αλλά και σε όλες τις ελληνικές περιοχές που ως τότε είχαν εναποθέσει τις ελπίδες τους σε αυτήν. Ο πρώτος Πατριάρχης μετά την Άλωση της Πόλης, ο Γεννάδιος, κάνει λόγο για το συνεχές ρεύμα των

⁴ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Πηγές της ιστορία*, 24 κ 65-66.

⁵ Dawkins R.M, *The Crypto Christians of Turkey*, 249.

⁶ Stavro Skendi, *Ο.π.*, 228.

χριστιανών , που κάθε μέρα απομακρύνονται από την πίστη ή που βασανίζονται από την σκέψη να εξομώσουν⁷.

Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα την εμφάνιση του φαινομένου του κρυπτοχριστιανισμού, είναι σημαντικό να εξετάσουμε τις συνθήκες που επικρατούσαν την εποχή εκείνη και τα αίτια που οδήγησαν πολλούς χριστιανούς να αλλαξοπιστήσουν, παρά την θέλησή τους και να ασκούν κρυφά τα χριστιανικά τους καθήκοντα.

Ως χρονικό σημείο και απαρχή της προέλασης των Σελτζούκων Τούρκων, αρχικά και αργότερα των Οθωμανών, και ταυτόχρονα απαρχή των δεινών όλων των χριστιανών κατοίκων της Ανατολίας ορίζεται η περίφημη μάχη του Μαντζικέρτ της Αρμενίας (1071). Από το σημείο αυτό, και στο εξής, δεν ήταν πλέον δυνατόν να σταματήσει η ορμητική πορεία των τουρκικών φύλων στη Μικρά Ασία, όπου πάτησαν πλέον σταθερά το πόδι τους⁸.

Με την Άλωση της Πόλης το 1453 και της Τραπεζούντας, οχτώ χρόνια αργότερα, το 1461, πολλοί Έλληνες των πλούσιων παραλιακών πόλεων και των χωριών, για να σωθούν από την τουρκική αγριότητα προτιμούν να καταφύγουν σε χώρες όπως είναι η Ρωσία και οι Παραδουνάβιες ηγεμονίες, χτίζοντας καινούργιες ελληνικές πόλεις, καινούργια πολιτισμικά κέντρα, τα οποία αργότερα δέχονται στοργικά κάθε καταδιωγμένο Έλληνα. Πολλοί από εκείνους που παραμένουν στα μέρη τους, αναγκάζονται υπό το κράτος της βίας και των πιέσεων που δέχονται από τους Τούρκους να αλλαξοπιστήσουν, για να σώσουν τη ζωή τους, τη τιμή τους, την οικογένειά τους, τις περιουσίες τους και κυρίως για να απαλλαγούν από την απάνθρωπη συμπεριφορά των Τούρκων⁹.

Οι βιαιοπραγίες εις βάρος των Ελλήνων και η πολύ σκληρή συμπεριφορά των κατακτητών, αποτυπώνονται στα λόγια του Τραπεζούντιου ιστορικού Περικλή Τριανταφυλλίδη, ο οποίος αναφέρει ότι «ο Έλληνας θεωρούνταν κι από το σκύλο

⁷ Βακαλόπουλος Απόστολος, *Κρυπτοχριστιανοί*, Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού, τ. 2, Θεσσαλονίκη (1991-92), 301.

⁸ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 53.

⁹ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Ο Ελληνισμός του Εύξεινου Πόντου*, 14 κ 16.

ευτελέστερος, γιατί στους σκύλους έδειχναν συμπάθεια, σπανιότατα όμως έδειχνε Τούρκος οίκτο σε χριστιανό.....το τουρκοπαιδύω κατάντησε να έχει την σημασία του βασανίζω και τιμωρώ σκληρότατα ». Η ζωή του Έλληνα χριστιανού ήταν πραγματικά οικτρή. Η ενδυμασία του ήταν συγκεκριμένη, δεν μπορούσε να φορέσει άλλο χρώμα, παρά μόνο το μαύρο και άλλο ύφασμα από το χονδρό βαμβακερό. Το σπίτι του έπρεπε να είναι μονώροφο χωρίς εξωτερική επίχρωση, γιατί θεωρούνταν πολυτέλεια. Αλίμονο σε αυτούς που παράβαιναν την εντολή και έδειχναν κάποιο είδος πολυτέλειας. Ο χριστιανός βρισκόταν σε τόσο ταπεινωτική θέση, που όφειλε σε κάθε στιγμή να δείχνει υποταγή στον κατακτητή. Όταν κάποιος Τούρκος διάβαινε το δρόμο, ο χριστιανός έπρεπε να σταθεί στη μέση της οδού και με χίλιες υποκλίσεις και άλλες εξευτελιστικές κινήσεις, να δείξει την ταπεινότητα του¹⁰.

Η καταπίεση σε βάρος των Ελλήνων δεν προερχόταν μόνο από τους τοπικούς διοικητές και τους αυλικούς, αλλά και από τους απλούς μουσουλμάνους, οι οποίοι δρούσαν ανεξέλεγκτα χωρίς να χρειάζεται να λογοδοτήσουν. Χαρακτηριστικό είναι το περιστατικό, το οποίο διαδραματίστηκε στο Ιεροδικείο της Βέροιας το 1600, όπου εκδικάσθηκε η αγωγή του μουσουλμάνου Αμπντή Μπαχνή κατά της εν διαστάσει χριστιανής συζύγου του για την αρπαγή του παιδιού τους. Στη δίκη κλήθηκε κι αυτή, όπου κατέθεσε πως ο ενάγων την είδε κάποια φορά και την ερωτεύθηκε σφοδρά. Το γεγονός ότι ήταν παντρεμένη με δύο παιδιά δεν τον εμπόδισε να προχωρήσει στη βίαη κατάκτησή της. Μία νύχτα έστειλε ενόπλους που σκότωσαν τον άνδρα της και τα δύο παιδιά της και με την βία την μετέφεραν στο σπίτι του Τούρκου. Μαζί του έκανε ένα παιδί, το οποίο θέλησε να απαγάγει και να το αναθρέψει σύμφωνα με την πίστη της. Το δικαστήριο παρέβλεψε τις φοβερές κατηγορίες και αποφάσισε το παιδί να επιστραφεί στον πατέρα και αυτή να τιμωρηθεί παραδειγματικά. Εκτός βέβαια κι αν εξισλαμιζόταν, οπότε θα

¹⁰ Τριανταφυλλίδου Περικλέους, *Οι φυγάδες*, 105.

της επέτρεπαν να κρατήσει το παιδί. Η γυναίκα τελικά αναγκάστηκε να εξομώσει¹¹.

Το παραπάνω περιστατικό είναι ένα ανάμεσα σε χιλιάδες άλλα. Τόσο απάνθρωπες και ακόμα περισσότερο ήταν οι συνθήκες για τους Έλληνες ραγιάδες. Οι κατακτητές συνεχώς έβρισκαν νέους τρόπους και τεχνάσματα, ώστε να τους κάνουν τη ζωή δυσκολότερη και να τους αναγκάζουν να απαρηθούν ό,τι πιο ιερό τους είχε απομείνει, τη θρησκεία τους.

Η κυριότερη αιτία του κρυπτοχριστιανισμού, όπως προαναφέρθηκε, είναι οι βίαιοι εξισλαμισμοί, οι οποίοι ασφαλώς συνδέονται με την παρουσία των Τούρκων στις περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι διωγμοί των Τούρκων αρχόντων σε βάρος των χριστιανών ήταν πολλές φορές τόσο άγριοι, που ανάγκαζαν πολλούς χριστιανούς να λυγίζουν και να γίνονται μουσουλμάνοι¹².

Οι Οθωμανοί εφάρμοσαν το μέτρο του εξισλαμισμού για λόγους φανατισμού ή και για σταθερή επικράτησή τους. Οι Τούρκοι γνώριζαν καλά πως μόνο η Ορθοδοξία ήταν ικανή να κρατήσει ισχυρά δεμένους τους υπόδουλους με τον εθνικό κορμό, οποιοδήποτε άλλο κοινό χαρακτηριστικό τους στερούσαν, δεν θα έχαναν τον εθνισμό τους και δεν θα έπαυαν να θεωρούνται Ρωμιοί. Στην περίπτωση αυτή ανήκουν οι Καραμανλήδες, οι οποίοι αν και έχασαν την ελληνική τους γλώσσα, δεν έχασαν την εθνική τους ταυτότητα. Αντίθετα όσοι αλλαξοπίστησαν, έκοψαν δεσμούς με το έθνος τους, κι ως κράτησαν τη γλώσσα τους, όπως οι Τουρκοκρητικοί, οι Τουρκογιαννιώτες, οι Βαλαάδες στη Μακεδονία, οι Οφλήδες και οι Τονιαλήδες στο Πόντο κ.ά¹³. Έτσι εξηγείται ο θρησκευτικός φανατισμός των Τούρκων και η ιδιαίτερη επιμονή τους να εξισλαμίσουν τους λαούς που υπέτασσαν, γιατί με αυτό τον τρόπο επιδίωκαν να στερεώσουν και να σταθεροποιήσουν την επικράτησή τους και να επεκτείνουν την κυριαρχία τους¹⁴.

¹¹ Πρίντζιπας, .Θ Γ. *Οι Κρυπτοχριστιανοί*, 60-61.

¹² Σαμουηλίδης Χρήστος, *Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού*, 158.

¹³ Πρίντζιπας, .Θ Γ, *Ο.π.*, 64-65.

¹⁴ Μηλιώρης Ε. Νίκος, *Οι κρυπτοχριστιανοί*, 12.

Εξισλαμισμός σήμαινε η άρνηση της ιδιότητας του ορθόδοξου και του Έλληνα και προσχώρηση στο σώμα των κατακτητών. Οι εξισλαμισμοί ήταν ακούσιοι τις περισσότερες φορές, αλλά και εκούσιοι. Η πρόκληση ήταν μεγάλη για τον υπόδουλο Έλληνα, καθώς από δούλος γινόταν αυτόματα κύριος. Θεωρητικώς μεν δεν επιβλήθηκε η αλλαξοπιστία, αφού επικράτησε η διάκριση των μιλλετιών¹⁵. Στην πράξη όμως οι καθημερινές πιέσεις ήταν τόσες πολλές που έκαναν την αλλαξοπιστία λύτρωση¹⁶.

Πολλοί βέβαια από τους εξισλαμισμένους Έλληνες, μετά από λίγο καιρό μετανιωμένοι, επέστρεφαν στην χριστιανική θρησκεία την οποία τηρούσαν εν κρυφώ φοβούμενοι μήπως τους υποπτευθούν οι Τούρκοι και τότε ο θάνατος ήταν αναπόφευκτος. Γιατί άπαξ κάποιος δεχόταν το Ισλάμ όφειλε να εκπληρώσει το λόγο του, διαφορετικά καταδικαζόταν σε θάνατο. Οι περισσότεροι λοιπόν από αυτούς δέχονταν τον ισλαμισμό, εξακολουθούσαν όμως να είναι χριστιανοί¹⁷.

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να γίνει αναφορά στο παιδομάζωμα, το οποίο ήταν από τις τραγικότερες μορφές εξισλαμισμού. Οι Τούρκοι κατανόησαν πως ήταν αδύνατον να κατορθώσουν μεγάλα πράγματα με τον ελάχιστο οθωμανικό πληθυσμό, για το λόγο αυτό θεώρησαν αναγκαίο να συγκροτηθεί ένα τάγμα πεζικού προνομιούχο, μόνο από ελληνόπουλα εξισλαμισμένα¹⁸, που έμειναν γνωστοί ως γενίτσαροι. Από τη μία θα πετύχαιναν τη τήρηση της πειθαρχίας και από την άλλη θα προσχωρούσαν πολλοί χριστιανοί στις τάξεις του ισλαμισμού.

Το παιδομάζωμα επιβαλλόταν ως «παιδικός φόρος» στο χριστιανικό πληθυσμό σε ακανόνιστα χρονικά διαστήματα. Η μεγάλη του σημασία για τον εξισλαμισμό ήταν η αφαίρεση από την μία μεριά της αφρόκρεμας των χριστιανών, κι από την

¹⁵ Η περσική λέξη «μιλλέτ» στην Ανατολή δεν σήμαινε έθνος, κατά τη δυτική άποψη, αλλά είχε θρησκευτική σημασία. Οι θεοί κάθε κοινότητας, κάθε φυλής, ήταν τοπικοί και αποκλειστικοί κι η εθνότητα οριζόταν και ταυτιζόταν με την πίστη των ανθρώπων. (Πρίντζιπας, .Θ Γ. Ο.π., 23).

¹⁶ π. Μεταλληνού Δ. Γεωργίου., *Τουρκοκρατία*, 77.

¹⁷ Τριανταφυλλίδου Περικλέους, *Τα Ποντικά*, 89.

¹⁸ Δημαρά Θ. Κ, *Τα διδακτικότερα πορίσματα της Ιστορίας του Ελληνικού έθνους*, 171.

άλλη να γίνονται αμοιβαίες επαφές νικητών και ηττημένων, ώστε να υπάρχει συνοχή στο κράτος¹⁹.

Αναφέρθηκε παραπάνω πως κάποιοι εξισλαμισμοί ήταν εκούσιοι, καθώς η πρόκληση ήταν μεγάλη. Το επόμενο αίτιο είναι η απόδοση μεγάλων τιμών σε αυτούς που τούρκευαν με το άφθονο χρήμα, οι ανώτατες θέσεις στο δημόσιο και φυσικά ο γεμάτος απολαύσεις τρόπος ζωής, που αποτέλεσε για πολλούς λιγόψυχους κίνητρο για να ασπαστούν το μωαμεθανισμό. Αρκετοί από αυτούς, που τούρκεψαν με τέτοια μέσα, συμπαρέσυραν πολλούς στον εκτουρκισμό, είτε με τη βία, είτε εξαγοράζοντας συνειδήσεις με το χρήμα και την κοινωνική θέση που κατείχαν κι έτσι γενικεύτηκε το κακό²⁰. Οι άνθρωποι αυτοί μη θέλοντας να χάσουν τα προνόμια, που τους έδινε η ιδιότητα του μουσουλμάνου πολίτη, αλλά συγχρόνως έχοντας την επιθυμία να διατηρήσουν τη θρησκεία των πρόγονων τους επέλεξαν το δρόμο του κρυπτοχριστιανισμού.

Μία επίσης σημαντική αιτία, που οδηγούσε στη διπιστία, ήταν η απληστία των κατακτητών, οι οποίοι εξαθλίωναν οικονομικά τους ραγιάδες μέσω της βαριάς φορολογίας. Το φορολογικό σύστημα ήταν διαφορετικό κατά περιοχές, ανάλογα με τις επικρατούσες συνθήκες. Οι φόροι διαιρούνταν σε τακτικούς ή νόμιμους και σε έκτακτους ή παράνομους²¹. Οι αβάσταχτοι φόροι ήταν δύο ειδών, οι φόροι που επιβάλλονταν απευθείας από το κράτος και οι φόροι που επέβαλλαν οι κατά τόπους αφέντες για δικό τους λογαριασμό, χωρίς να κωλύονται από το κράτος. Αυτοί ήταν αστάθμητοι, τους κανόνιζε η σκληρότητα και η απληστία του έκαστου τοπάρχη²². Τόση ήταν η αδηφάγος και απληστη πλεονεξία των Τούρκων, ώστε ακόμη κι οι ευπορότεροι, αυτοί που ασχολούνταν με το εμπόριο, προσπαθούσαν να κρύβουν καλά την όποια περιουσία τους, γιατί ποτέ δεν θα επαρκούσε για τις ατελείωτες απαιτήσεις των κατακτητών. Επιβάλλοντας τους φόρους, καταβρόχθιζαν τους περισσότερους από αυτούς και έτσι τους ανάγκαζαν να

¹⁹ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 76.

²⁰ Κανδηλάπτου Κάνεως Θ. Γεωργίου., *Οι μάρτυρες του Χριστιανισμού*, 29.

²¹ π. Μεταλληνού Δ. Γεωργίου., *Ο.π.*, 60.

²² Ανδριώτη Π. Νικ., *Κρυπτοχριστιανικά κείμενα*, 226, 67.

μεταναστεύσουν σε χώρες του εξωτερικού²³. Οι φτωχοί ραγιάδες όμως ήταν υποχρεωμένοι να δίνουν στη κυριολεξία όλη τους τη παραγωγή στους δυνάστες τους, η επιβίωση των ιδίων και των οικογενειών τους γινόταν αρκετά δύσκολη έως και ακατόρθωτη, οπότε κατέφευγε στο μοναδικό μέσο λύτρωσης, δηλαδή τη διπιστία.

Ένας ακόμα λόγος, και πολύ σημαντικός για τους Έλληνες υπόδουλους, που τους ανάγκαζε να ακολουθήσουν το «κρυφοχριστιανικό τρόπο», ήταν η τιμή των ιδίων και των οικογενειών τους. Για αυτήν την τιμή ο Έλληνας στο παρελθόν έδωσε φοβερά δείγματα αυτοθυσίας και αυταπάρνησης, για αυτήν την τιμή εξαναγκάστηκε να καταφύγει σε αυτόν τον εξευτελιστικό και ταπεινωτικό τρόπο λύτρωσης²⁴. Οι χριστιανοί έπρεπε να βρίσκονται συνεχώς σε εγρήγορση για την προφύλαξη των γυναικών και των παιδιών τους. Τα δύσκολα εκείνα χρόνια η ομορφιά ήταν πολύ επικίνδυνη, για το λόγο αυτό αγόρια και κορίτσια έπρεπε να μένουν διαρκώς στο σπίτι, ώστε να μην κατά λάθος προκαλέσουν τα κτηνώδη ένστικτα ορισμένων εκ των κατακτητών.

Σχετικά με το θέμα της τιμής και το πόσο μεγάλη σημασία είχε για τους Έλληνες Χριστιανούς υπάρχει μία χαρακτηριστική και σύντομη διήγηση του Φίλωνος Κτενίδη, στην οποία ένα δεκαεπτάχρονο παιδί από την Κρώμνη πηγαίνει να συναντήσει το πατέρα του, ο οποίος εργάζεται στον Καύκασο. Το παιδί είναι εξαιρετικής καλλονής και για να είναι ασφαλές στο ταξίδι το μεταμφιέζουν σε γυναίκα²⁵. Τα τεχνάσματα αυτά πολλές φορές δεν πετύχαιναν και οι ταλαίπωροι ραγιάδες ήταν αναγκασμένοι να καταφύγουν στη διπιστία.

Σε κράτη που διοικούνται καλά τα απομακρυσμένα τμήματα δεν απολαμβάνουν την εύνοια του κέντρου. Σε κακώς διοικούμενα κράτη τα μέρη αυτά ασφαλώς υποφέρουν. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι κρυπτοχριστιανοί των πόλεων, οι οποίοι βρίσκονταν υπό την άμεση προστασία των

²³ Τριανταφυλλίδου Περικλέους, *Οι φυγάδες*, 66-67.

²⁴ Κανδηλάπτου Κάνεως Θ. Γεωργίου, *Ο.π.*, 29.

²⁵ Ανδριώτη Π., *Ο.π.*, 66.

Μητροπολιτών, είναι λίγοι, σε αντίθεση με την υπαίθρο όπου παρατηρείται ο μεγάλος όγκος τους²⁶. Μακριά από την Κωνσταντινούπολη και τα μεγάλα αστικά κέντρα, μακριά δηλαδή από την κεντρική διοίκηση, οι χριστιανοί βρίσκονταν στο έλεος των διαφόρων τοπαρχών, που συχνά ενεργούσαν εντελώς αντίθετα από την επίσημη πολιτική της Υψηλής Πύλης. Σε πολλές περιπτώσεις, σε περιοχές που επικρατούσε το τιμαριωτικό σύστημα, οι χριστιανοί ήταν στη διάκριση του τοπικού αγά²⁷. Το συγκεκριμένο αίτιο αφορά τους κατοίκους της υπαίθρου, οι οποίοι κατέφευγαν στο κρυπτοχριστιανισμό, εξαιτίας της κακής διακυβέρνησης των τοπικών αρχόντων και προεστών, όπως ήταν οι ντερεμπέηδες²⁸ στο Πόντο, σε συνδυασμό πάντα με την απάνθρωπη και αρπακτική συμπεριφορά κάποιων άτακτων τουρκικών σωμάτων.

Τα αίτια του κρυπτοχριστιανισμού, τα οποία αναφέρθηκαν στο παρόν κεφάλαιο, είναι τα πιο σημαντικά και γνωστά. Υπάρχουν βέβαια και ποικίλες περιπτώσεις ανθρώπων που οδηγήθηκαν στη πίστη δύο θρησκειών, εξαιτίας κάποιων τυχαίων γεγονότων. Τέτοιες περιπτώσεις συνήθως ήταν η ψευδής μαρτυρία μουσουλμάνων πολιτών προς τις τουρκικές αρχές, κυρίως για λόγους φθόνου ή εκδίκησης, πως κάποιος χριστιανός υποσχέθηκε δημοσίως να εξομώσει²⁹. Τέτοιου είδους μαρτυρία οδηγούσε τον κατηγορούμενο χριστιανό στην περιτομή ή στην αγχόνη, ο Χριστιανός υποχρεούνταν να ασπαστεί το Ισλάμ διαφορετικά τον περίμενε ο θάνατος. Η άρνηση του κατηγορουμένου πως δεν εξέφρασε αυτήν την επιθυμία, δεν λαμβανόταν ποτέ υπόψη, καθώς πάντα ήταν έτοιμοι οι μάρτυρες για να διαβεβαιώσουν ότι την άκουσαν με τα ίδια τους τα αυτιά³⁰.

²⁶ Ανδριώτη Π., *Ο.π.*, 73.

²⁷ Πρίντζιπας, Θ. Γ, *Ο.π.*, 56.

²⁸ Ντερέμπηδες σημαίνει Μπέης του ποταμού. Ήταν τοπικοί Τούρκοι τιμαριούχοι, που τυράννησαν άγρια τους Χριστιανούς. Παρουσιάστηκαν στη περιοχή του Πόντου στα μέσα του 17^{ου} αιώνα και βρίσκονταν σε διαρκή στάση απέναντι στο κράτος, αλλά και διάσταση με τους όμοιους τους. Ωστόσο σε κάθε περίπτωση τα θύματα ήταν πάντα οι Έλληνες. (Σαμουηλίδης Χρήστος, *Ο.π.*, 159).

²⁹ Τριανταφυλλίδου Περικλέους, *Τα Ποντικά*, 88-89.

³⁰ Τριανταφυλλίδου Περικλέους, *Οι φυγάδες*, 106.

Εύκολα κάποιος κατανοεί τις δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν οι χριστιανοί ραγιάδες, οι οποίοι ήταν απροστάτευτοι και εκτεθειμένοι στις σκληρές και απάνθρωπες συμπεριφορές των κατακτητών. Δεν ήταν δύσκολο για τους κρατούντες να εφεύρουν τρόπους και μεθόδους, ώστε να πετύχουν την μεταστροφή στη μουσουλμανική θρησκεία των υπόδουλων Ελλήνων. Ευρισκόμενοι διαρκώς μπροστά σε ένα δίλημμα, καθώς δεν μπορούσαν να υποφέρουν τα δεινά της κτηνώδους δουλείας, αλλά ούτε και την πίστη των προγόνων τους να αρνηθούν, προσπάθησαν να συμβιβάσουν τα δύο άκρα αντίθετα. Στην προσπάθειά τους να βρουν διεξόδους, ώστε να μπορέσουν να επιβιώσουν, κατέφυγαν στο κρυπτοχριστιανισμό. Κι αλήθεια είναι πως το σχέδιό τους, όσο και αν στην εφαρμογή του παρουσίαζε δυσκολίες και πολλές φορές από μία τρίχα κρεμόταν η επιτυχία του, όσο κι αν ενίοτε έγινε αιτία μεγάλων συμφορών, εν τούτοις στο σύνολο του πέτυχε³¹.

³¹ Ανδριώτη Π., Ο.π., 56-57.

II. ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΚΡΥΠΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ.

Στο πρώτο κεφάλαιο αναφέρθηκε χαρακτηριστικά, πως ο κρυπτοχριστιανισμός ακολούθησε τις οθωμανικές κατακτήσεις. Οι κατακτήσεις των Οθωμανών αρχίζουν πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης, ανάμεσα στα 1301 και 1337 ολόκληρη η Μικρά Ασία βρίσκεται στην κυριαρχία τους. Οι βαλκανικοί λαοί (Έλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι, Αλβανοί), ταλαιπωρημένοι από τις μεταξύ τους συγκρούσεις, δεν μπορούν να αντισταθούν, οπότε η κατάκτησή τους από τους Τούρκους είναι το φυσικό επακόλουθο. Μέχρι την άλωση της Πόλης (1453) ένα μεγάλο μέρος της Βαλκανικής χερσονήσου έχει περιέλθει στους Οθωμανούς¹ και μαζί με αυτήν ολόκληρη η σημερινή Ελλάδα υποτάσσεται στην τουρκική κυριαρχία, εξαιρούνται βέβαια τα νησιά του Ιονίου, τα οποία παραμένουν στη βενετική κυριαρχία.

Κρίνοντας από τα παραπάνω, καταλήγει κανείς στο λογικό συμπέρασμα, ότι το φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού δεν περιορίζεται μόνο στο χώρο του Πόντου και της Μικράς Ασίας, όπου το συναντούμε σε μεγαλύτερη συχνότητα, αλλά εξαπλώνεται και σε άλλες περιοχές, οι οποίες βρίσκονταν στην οθωμανική επικράτεια. Πράγματι, υπάρχουν καταγραφές και μαρτυρίες, για την ύπαρξη κρυπτοχριστιανών και στις περιοχές αυτές, τις οποίες θα εξετάσουμε στο παρόν κεφάλαιο.

Στη Καππαδοκία, την πατρίδα των μεγάλων Πατέρων της εκκλησίας μας, απαντάται το φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού από τη πρώτη παρουσία των Σελτζούκων και κυρίως των Οθωμανών στην περιοχή. Κρυπτοχριστιανοί υπήρχαν στην Σκοπή, το Αγιονάς, την Κερμίρα, όπου σημειώθηκαν βίαιοι εξισλαμισμοί κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, εξαιτίας των γεγονότων του 1821. Βίαιοι εξισλαμισμοί σημειώθηκαν και κατά τους διωγμούς χριστιανών από

¹ π. Γεωργίου Δ. Μεταλληνού, *Τουρκοκρατία*, 42-45.

φανατικούς μουσουλμάνους το 1841, 1842 όταν αυτοί εξοργίσθηκαν από τα επιεική μέτρα του Hatti Sherif (1839). Σύμφωνα με μαρτυρίες προσφύγων για την περιοχή της Σκοπής, οι κρυπτοχριστιανοί κατόρθωναν με διάφορους τρόπους να εκκλησιάζονται κρυφίως τη νύκτα, σε συνεννόηση πάντοτε με τους ιερείς του χωριού. Διατηρούσαν επίσης στις οικίες τους υπόγειες εκκλησίες και κτιστά εικονοστάσια. Μετά την αναγκαστική ανταλλαγή των πληθυσμών το 1924, οι κρυπτοχριστιανοί της Καππαδοκίας παρέμειναν, καθώς η ανταλλαγή έγινε με βάση το θρήσκευμα, αλλά είναι φυσικό ότι τα παιδιά τους έχασαν τη πίστη τους με το πέρασμα των χρόνων. Άλλοι, πάλι, προτίμησαν να εγκατασταθούν σε μεγάλα αστικά κέντρα, όπου είναι δύσκολος ο έλεγχος της εξουσίας και είναι πολύ πιθανόν να διατηρούν ακόμη και σήμερα την αποκρυφία τους².

Υπάρχουν, επίσης, μαρτυρίες για την ύπαρξη κρυπτοχριστιανών στην Κωνσταντινούπολη. Μια συγκεκριμένη πληροφορία αναφέρει πως στο κέντρο της Πόλης υπήρχε μία συνοικία μεταξύ Αγίας Σοφίας και Παλιού Σεραγιού, μία κοινότητα κρυπτοχριστιανών από τετρακόσιες περίπου ψυχές. Οι πολύ φτωχοί ασχολούνταν με τη κατασκευή και το εμπόριο των κομπολογιών³. Ο Μανουήλ Γεδεών δέχεται τις μαρτυρίες αυτές ως αληθινές και προσθέτει ότι σε ιδιωτικά μέγαρα της πρωτεύουσας υπάρχουν ναοί κρυμμένοι, των οποίων οι κάτοικοι είναι στα φανερά Οθωμανοί και στα κρυφά χριστιανοί⁴. Πολλοί από τους κρυπτοχριστιανούς της Πόλης είναι πλούσιοι και κατέχουν μεγάλες θέσεις στο κρατικό μηχανισμό⁵.

Μία μαρτυρία για τον κρυπτοχριστιανικό τρόπο ζωής στην Κωνσταντινούπολη, προς το τέλος του 16^{ου} αιώνα, αναφέρει πως μερικοί Τούρκοι που πρώτα ήταν χριστιανοί βάφτιζαν τα παιδιά τους. Αυτό έκανε λ.χ. ένας ράφτης στο

² Καραθανάσης Ε. Αθανάσιος, *Καππαδοκία*, 145-147.

³ Hasluck, W.F. , *The Crypto-Christians of Trebizond*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol.XLI, Part II, 1921, 202.

⁴ Πρίντζιπας Θ.Γ., *Οι Κρυπτοχριστιανοί*, 129.

⁵ Παντελή Μελανοφρύδη, *Οι Κλωστοί*, 35.

Γαλατά, ο οποίος πιάστηκε αιχμάλωτος στην Κύπρο και για να μπορέσει να επιστρέψει στη γυναίκα του και στο παιδί του, έγινε Τούρκος, τα παιδιά του όμως τα βάφτιζε κρυφά χριστιανούς⁶.

Κρυπτοχριστιανοί υπήρχαν και στην Αλβανία, όχι μόνο ανάμεσα στους Ορθοδόξους του νότου, αλλά κι ανάμεσα στους Καθολικούς στα βόρεια της χώρας. Το Ισλάμ άρχισε να επεκτείνεται μαζικά στην Αλβανία το 15^ο αιώνα και η πλειοψηφία των ανθρώπων το αγκάλιασε κυρίως για οικονομικούς λόγους⁷. Η πρώτη συγκεκριμένη μαρτυρία προέρχεται από την καθολική πλευρά το 1610, αλλά σίγουρα ο κρυπτοχριστιανισμός υπήρχε πολύ καιρό πριν. Το έτος αυτό ο καθολικός Αρχιεπίσκοπος Marin Bizzi ταξίδεψε στην Αλβανία. Εκεί σε ένα χωριό κοντά στο Δυρράχιο έρχεται σε επαφή με κρυπτοκαθολικούς, οι οποίοι τον πλησιάζουν και ομολογούν το μυστικό τους⁸.

Η καθολική εκκλησία της Αλβανίας αρχικά είναι ανεκτική με τους κρυπτοχριστιανούς και τους επιτρέπει την συμμετοχή στα μυστήρια της εκκλησίας. Στη συνέχεια, όμως, απαγόρευσε στους καθολικούς ιερείς να επιτρέπουν την συμμετοχή των κρυφών στα μυστήρια, με εθνική σύνοδο που πραγματοποιήθηκε στην Αλβανία το 1703. Η καθολική εκκλησία έλαβε την απόφαση αυτή για να βάλει φραγμό στις μεγάλες απώλειές της⁹.

Μέχρι και σήμερα υπάρχουν ανάμεσα στους Αλβανούς του Κοσσόβου κρυπτοκαθολικοί, καθώς τελευταία παρατηρείται μεγάλη προέλευση πιστών στις λίγες ρωμαιοκαθολικές εκκλησίες. Μάλιστα χτίζονται συνεχώς νέες και εξαιτίας της αυξημένης προέλευσης η λειτουργία γίνεται σε μισοτελειωμένα και άβαφα κτίρια. Το φαινόμενο αυτό εξηγεί ο καθηγητής ιστορίας του πανεπιστημίου της Πρίστινας

⁶ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 213.

⁷ Ηλεκτρονική εφημερίδα Ζούγκλα, *Κρυπτοχριστιανοί επί αιώνες οι κάτοικοι του Κοσσόβου*, δημοσιεύθηκε στις 29 Σεπτεμβρίου 2008.

⁸ Stavro Skendi, *Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans*, στο *Slavic Review*, τ. XXVI, Αρ.2, USA, Ιούνιος 1967, 235.

⁹ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 197.

Μουχάμετ Μάλα, ο οποίος υπολογίζει ότι το 50-60% των Αλβανών του Κοσσόβου είναι κρυπτοκαθολικοί ή έχουν ισχυρούς δεσμούς με τη ρωμαιοκαθολική πίστη, αφού ήταν η θρησκεία των προγόνων τους. Αναφέρεται επίσης πως σε πολλά χωριά, η πίστη μεταδιδόταν κρυφά από μάνα σε κόρη και οι τοπικοί καθολικοί ιερείς έδιναν τη θεία κοινωνία στις κρυπτοκαθολικές γυναίκες κατά τη διάρκεια επισκέψεων στα σπίτια τους. Ήταν τόσο διαδεδομένη η ύπαρξη κρυφών στην Αλβανία, που χρησιμοποιούσαν για αυτούς τη λέξη *λαραμάν*, η οποία σημαίνει ασπρόμαυρος ή δίχρωμος¹⁰.

Ο Αλβανός στη καταγωγή κάτοικος του Κόσσοβου Ισμέτ Σόπι λέει χαρακτηριστικά: «Πρόκειται για τη συνέχεια της οικογενειακής πίστης. Ζούσαμε διπλή ζωή, αφού στα σπίτια μας ήμασταν καθολικοί, αλλά δημόσια μουσουλμάνοι». Στη συνέχεια ο Σόπι αποκαλύπτει ότι βαπτίστηκε επίσημα καθολικός πριν από πέντε μήνες και κάθε Κυριακή ταξιδεύει σαράντα χιλιόμετρα για να παρακολουθήσει την εκκλησία¹¹.

Μία ιδιαίτερη και ξεχωριστή περίπτωση αποτελούν οι κρυπτοχριστιανοί της Σπαθίας. Η περιοχή της Σπαθίας βρίσκεται νοτιοανατολικά του Έλβασάν, στη δυτική πλευρά του βουνού Σπάτ, ανάμεσα στους ποταμούς Γενούσο(Σκούμπι), Δεβόλη(Εορδαϊκό) και Αψό(Σεμένη)¹². Οι Σπαθιώτες ήταν αλβανικής καταγωγής, γεγονός που δεν αποτελούσε εμπόδιο να θεωρείται ο λαός όχι μόνο αδελφικός, αλλά και ως ακραία έπαλξη του Ελληνισμού στο χώρο εκείνο¹³. Οι Σπαθιώτες κρυπτοχριστιανοί, οι οποίοι ανήκαν στο ελληνορθόδοξο δόγμα, περιέπεσαν στην αποκρυφία, ύστερα από διωγμούς και πιέσεις εκ μέρος των μωαμεθανών, στις αρχές του 18^{ου} αιώνα¹⁴.

¹⁰ Ηλεκτρονική εφημερίδα Ζούγκλα, *Κρυπτοχριστιανοί επί αιώνες οι κάτοικοι του Κοσσόβου*, δημοσιεύθηκε στις 29 Σεπτεμβρίου 2008.

¹¹ Ηλεκτρονική εφημερίδα Ζούγκλα, Ό.π.

¹² Νικολαΐδου Ι. Ελευθερία, *Οι κρυπτοχριστιανοί της Σπαθίας*, 68.

¹³ Νικολαΐδου Ι. Ελευθερία, Ό.π, 104.

¹⁴ Νικολαΐδου Ι. Ελευθερία, Ό.π, 135. Η συγγραφέας κάνει ένα διαχωρισμό της περιοχής της Σπαθίας σε Άνω Σπαθία (ορεινή) και Κάτω Σπαθία (πεδινή). Η αποκρυφία των χωριών της Σπαθίας δεν έγινε την ίδια χρονική περίοδο. Πρώτα υποχρεώθηκαν να αλλαξοπιστήσουν οι πεδινοί της Κάτω Σπαθίας και αργότερα οι ορεινοί της Άνω Σπαθίας.

Η Ελληνική Επανάσταση δημιούργησε για τους ορθόδοξους πληθυσμούς της Αλβανίας μία κατάσταση αφόρητη. Στον αλβανικό χώρο η τάξη αποκαθίσταται το 1831 και έτσι δημιουργείται το κατάλληλο κλίμα για τους Σπαθιώτες να φανερωθούν στις 11 Οκτωβρίου του 1832. Υπήρξαν αντιδράσεις από τουρκικής πλευράς, καθώς θεωρήθηκε ανεπίτρεπτη ενέργεια η προσπάθεια να αλλάξουν οι Σπαθιώτες την πίστη τους¹⁵.

Οι Σπαθιώτες, από τη εποχή που τόλμησαν να διακηρύξουν φανερά την πίστη τους, ήρθαν σε στενότερη επαφή με τον Ελληνισμό. Στο Πατριαρχείο και στην Ελλάδα είχαν εναποθέσει της ελπίδες τους για τη δικαίωση των σκληρών τους αγώνων. Την κοινή τους συμπόρευση και συνεργασία διατάραξε την τελευταία κυρίως δεκαετία του 19^{ου} αιώνα η επέμβαση ξένων παραγόντων. Ξένες προπαγάνδες, για να εξυπηρετήσουν δικά τους συμφέροντα, αγωνίστηκαν να αποσπάσουν τους Σπαθιώτες από την επιρροή του Πατριαρχείου και της Ελλάδας. Τέτοιες προπαγάνδες ήταν η Αυστριακή, η Καθολική, η Ιταλική και Ρουμανική. Κάποια κινήματα που οργάνωσαν οι δύο πρώτες αποσκοπούσαν την προσχώρηση των Σπαθιωτών στην Ουνία¹⁶.

Το 1904 οι εξελίξεις προχωρούν ακόμα πιο γρήγορα με την επέμβαση και την βοήθεια της ισχυρής Ρωσίας. Στηριζόμενοι στην προστασία της Ρωσίας, οι Σπαθιώτες αποκαλύπτονται τελείως. Οι Τούρκοι, για να μην προκαλέσουν τη Ρωσία, τους καταγράφουν με δύο ονόματα ως *Τενεσούρ* και με το διακριτικό της εθνικότητας *ρουμ* (Ρωμιός)¹⁷.

Ο αγώνας των Σπαθιωτών, για την αναγνώρισή τους από την τουρκική κυβέρνηση ως χριστιανών ορθοδόξων, κράτησε 80 ολόκληρα χρόνια (1832-1912). Με την ίδρυση του Αλβανικού κράτους έληξε και τυπικά το κρυπτοχριστιανικό ζήτημα της Σπαθίας, που τόσο πολύ ταλάνισε τους Σπαθιώτες και στο οποίο αναμείχθηκαν τόσοι παράγοντες¹⁸.

¹⁵ Νικολαΐδου Ι. Ελευθερία, Ό.π., 1979, 150-152.

¹⁶ Νικολαΐδου Ι. Ελευθερία, Ό.π., 1979, 485.

¹⁷ Μηλιώρη Ε.Νίκου, *Οι Κρυπτοχριστιανοί*, 72-73.

¹⁸ Νικολαΐδου Ι. Ελευθερία, Ό.π., 1979, 490.

Στην Ήπειρο οι γνωστοί με το όνομα Σπαχήδες, κράτησαν την ιδιοκτησία τους και μαζί την χριστιανική τους πίστη, χωρίς να ενοχλούνται σοβαρά ως τα μέσα περίπου του 17^{ου} αιώνα. Στα 1635 ο σουλτάνος Μουράτ ο Δ΄, καθόρισε με διάταγμα ότι όποιος χριστιανός Σπαχής ήθελε να κρατήσει το τιμάριό του, να εισπράττει φόρους κ.λ.π., έπρεπε να γίνει μουσουλμάνος. Η συντριπτική πλειοψηφία υπέκυψε στο διάταγμα του σουλτάνου. Στις περισσότερες περιπτώσεις εξισλαμιζόταν ή προσποιούταν ότι ασπάζεται το Ισλάμ ένα μέλος της οικογένειας, εκείνο που θα μπορούσε να κρατήσει την οικογενειακή περιουσία, και τα υπόλοιπα μέλη παρέμεναν χριστιανοί. Οι απόγονοί του όμως καθώς απομακρύνονταν από την ομαδική και εμφανή λατρευτική ζωή των προγόνων τους, ασπάζθηκαν εξ ολοκλήρου το μουσουλμανισμό. Εκτός από τις ομαδικές περιπτώσεις αποκρυφίας, όπως τους Σπαχήδες, υπάρχουν στην Ήπειρο και ατομικά περιστατικά ¹⁹ κρυπτοχριστιανισμού²⁰.

Στη Βουλγαρία, η οποία κατακτήθηκε το 14^ο αιώνα, πολλοί ήταν αυτοί που αναγκάστηκαν να εξισλαμιστούν. Παρά το γεγονός ότι οι συνθήκες για την ανάπτυξη του κρυπτοχριστιανισμού στη Βουλγαρία ήταν δύσκολες, εξαιτίας των μεγάλων ομάδων μουσουλμάνων που είχαν μεταφέρει από τη Μ.Ασία, οι σωζόμενες ενδείξεις, αν και ελάχιστες, δείχνουν ότι κι εκεί εμφανίστηκε ο κρυπτοχριστιανισμός. Για τον κρυπτοχριστιανισμό στη Σερβία έχουμε περισσότερα στοιχεία από ότι στη Βουλγαρία. Η πρώτη μαρτυρία προέρχεται από έναν πολεμιστή, ο οποίος ομολογεί προς ένα Γάλλο πρεσβευτή που συνάντησε στην Ανδριανούπολη, ότι ανήκε στο σερβικό έθνος, ζούσε μαζί με τους Τούρκους και προσποιούταν ότι ήταν μουσουλμάνος, ενώ είχε γεννηθεί χριστιανός και

¹⁹ Ένα τέτοιο περιστατικό είναι αυτό με το νεαρό Μουχαμέτη Παπαδάτο, από την Άρτα, ο οποίος παρουσιάστηκε στην Τυβίγγη της Γερμανίας, στις 15 Ιουλίου του 1587, και ζητούσε επίμονα να βαπτισθεί. Υποστήριζε ότι δεν έτυχε πριν να βαπτισθεί, αν και προερχόταν από ευσεβείς γονείς, όπως διαβεβαίωνε και το πιστοποιητικό που είχε από το Μητροπολίτη Πελαγονίας, γιατί οι Τούρκοι τον άρπαξαν μικρό από την από την μητρική αγκαλιά για να τον κάνουν γενίτσαρο. Ο νέος βαπτίσθηκε με το χριστιανικό όνομα Κοσμάς. (Νικολαΐδου Ι. Ελευθερία, Ό.π., 64).

²⁰ Νικολαΐδου Ι. Ελευθερία, Ό.π., 63-64.

συνειδητά πίστευε στη θρησκεία αυτή ²¹ . Ύπαρξη κρυπτοχριστιανών αναφέρεται και στη Βοσνία, αλλά εκδηλώνεται σε περιορισμένη έκταση²².

Στην Κύπρο υπήρχε ένας σημαντικός αριθμός κρυπτοχριστιανών, γνωστών κυρίως με το όνομα λινοβάμβακοι ²³ . Αυτοί αποκαλύφθηκαν ομαδικά μετά την παραχώρηση της Κύπρου στην Αγγλία κατά το 1878. Αλλά και τότε κάποιοι δίστασαν να φανερωθούν μέχρι που πείστηκαν για την στέρηση της αγγλικής κατοχής²⁴. Οι κρυπτοχριστιανοί ήταν διασκορπισμένοι παντού στο νησί, αλλά κυρίως στη περιοχή Τυλλερίας, μεταξύ Πάφου και Λευκωσίας και σε άλλες γεωργικές περιοχές²⁵.

Οι περισσότεροι από τους λινοβάμβακους κατάγονταν από τους Λατινοκυπρίους, δηλαδή από τους καθολικούς χριστιανούς της Κύπρου κατά την εποχή της φραγκοκρατίας²⁶. Από καθολικούς συγγραφείς πληροφορούμαστε ότι οι καθολικοί της Κύπρου ήταν Μαρωνίτες (Συριακή και Λιβανική καθολική αίρεση) και μετά την πτώση της νήσου υπέστησαν σε ταπεινωτική μεταχείριση από τους ελεύθερους ορθόδοξους επισκόπους, οι οποίοι εκδικούνταν έτσι τη καθολική εκκλησία. Αυτή η δίωξη είχε ως αποτέλεσμα να περάσει ένας σημαντικός αριθμός καθολικών στον Ισλαμισμό, αλλά δεν αρνήθηκαν εντελώς την χριστιανική θρησκεία²⁷.

Οι δοξασίες και οι τελετές που διατήρησαν οι κρυπτοχριστιανοί της Κύπρου ήταν σχεδόν ίδιες και για αυτούς

²¹ Νικολαΐδου Ι. Ελευθερία, Ό.π., 47.

²² Μηλιώρη Ε.Νίκου, Ό.π., 73.

²³ Η ακριβής σημασία της λέξης είναι: αυτός που είναι φτιαγμένος από ίνες λιναριού και βαμβακιού. (Γ. Μπαμπινιώτη, *Μικρό Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, εκδόσεις Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2006, 490), κατά παρομοίωση προς το ύφασμα το κατασκευασμένο από λινάρι και βαμβάκι, ήταν δηλαδή άνθρωποι με διπλή πίστη, διπλή συνείδηση, με διπλή σύσταση (Μηλιώρη Ε.Νίκου, Ό.π., 69). Άλλα ονόματα που χρησιμοποιούσαν για τους Κύπριους κρυφούς ήταν λαρδοκοφτέδες (κόπται λαρδών) προφανώς επειδή έτρωγαν χοίρο, μεσοκερτέδες (από το ιταλικό mezzoquarto), μέσοι και πράμεσοι ή πατσαλοί (παρδαλοί) και αποστολικοί, από την κοινή εκεί ονομασία του δένδρου χαρουπιά, που δεν είναι ούτε ήμερο ούτε άγριο. Stavro Skendi, Ό.π., 229).

²⁴ Μηλιώρη Ε.Νίκου, Ό.π., 71.

²⁵ Stavro Skendi, Ό.π., 230.

²⁶ Dawkins R.M, *The Crypto Christians of Turkey*, στο Byzantion, τ. 8, 1933, 254.

²⁷ Stavro Skendi, Ό.π., 229.

που προέρχονταν από καθολικούς και από ορθόδοξους. Συνήθιζαν να βαπτίζουν τα παιδιά τους και να τα περιτέμνουν σύμφωνα με τα μουσουλμανικά έθιμα. Εκτός του μουσουλμανικού ονόματος τους έδιναν και ένα χριστιανικό. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ονόματα, τα οποία επέλεγαν οι λινοβάμβακοι, καθώς παρατηρείται ότι προτιμούσαν ονόματα που συνηχούσαν και στις δύο θρησκείες, λ.χ. Αλής – Ηλίας, Μεχεμέτης – Μιχαήλ, Αρίφης – Αρβίλης, Σουλειϊμάνης – Σολομός, Εμινέ – Ελένη, Μειρέμη – Μαρία κλπ. Νήστευαν, παντρεύονταν και αποχαιρετούσαν τους νεκρούς τους πρώτα στο τζαμί και μετά στην «εκκλησία»²⁸.

Ο κρυπτοχριστιανισμός στη Κύπρο έπαψε να υπάρχει με την παραχώρηση του νησιού στους Άγγλους το 1878²⁹. Στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα πολλοί από αυτούς είχαν προσχωρήσει οριστικά άλλοι στο Ισλάμ και άλλοι στο Χριστιανισμό³⁰.

Η τελευταία εδαφική κατάκτηση των Οθωμανών στη Δύση ήταν η Κρήτη (1669). Τα εννιά δέκατα του Κρητικού πληθυσμού ήταν τότε Ελληνορθόδοξοι. Στο καιρό που η Κρήτη βρισκόταν υπό τη βενετική κυριαρχία έγιναν πολλές φορές εξεγέρσεις, οι οποίες καταπνίγηκαν στο αίμα, άνοιξαν όμως το δρόμο προς τον εξισλαμισμό, γιατί με αυτόν τον τρόπο ο υπόδουλος ελληνικός πληθυσμός με τους νέους κυρίαρχους, τους μουσουλμάνους, απελευθερώθηκε από το μισητό καθολικό εχθρό³¹.

Η αποδοχή του Ισλαμισμού από τους Κρητικούς δεν έγινε αβασάνιστα, αντίθετα τους έθεσε το ίδιο πρόβλημα όπως στους κατοίκους της Νίκαιας. Ένοιωσαν λοιπόν αναγκασμένοι να ζητήσουν τη γνώμη του Οικουμενικού Πατριαρχείου, εάν δηλαδή επιτρεπόταν να δεχθούν τον Ισλαμισμό επιφανειακά, παραμένοντας εσωτερικώς χριστιανοί. Το Πατριαρχείο πιο προσεκτικό αυτή τη φορά για το που είχε οδηγήσει η λύση στη πρώτη περίπτωση -πλήρης εξισλαμισμός εν καιρώ-, απάντησε

²⁸ Ανδριώτη Π. Νικ, *Κρυπτοχριστιανικά κείμενα*, 226.

²⁹ Νικολαΐδου Ι. Ελευθερία, *Ο.π.*, 50.

³⁰ Dawkins R.M, *Ο.π.*, 255.

³¹ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 204-203.

με τα λόγια του Χριστού στο Ευαγγέλιο «όποιος με απαρνηθεί προ των ανθρώπων, αυτόν θα αρνηθώ κι εγώ ενώπιον του Πατρός μου που ζει στον ουρανό»³². Η κατάσταση των Κρητών ήταν απελπιστική και μετά από λίγο καιρό στράφηκαν στο Πατριάρχη Ιεροσολύμων, Νεκτάριο Πελοπίδα που ήταν Κρητικός. Τους συμπόνησε, και με βάση την εκκλησιαστική αρχή της οικονομίας τους επέτρεψε να προσηλυτισθούν, αλλά μόνο επιφανειακά και σε περίπτωση μεγάλης ανάγκης³³.

Οι περισσότεροι κρυπτοχριστιανοί τις επόμενες δεκαετίες και εκατονταετίες συγκεντρώθηκαν σε απομονωμένες ορεινές περιοχές του νησιού. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις κρυπτοχριστιανών, έτσι και στους Κρητικούς η χριστιανική πίστη μπόρεσε να διατηρηθεί μόνο μερικές γενιές, με το πέρασμα του χρόνου τα παιδιά τους έγιναν «καθαροί» μουσουλμάνοι. Μερικοί όμως κατάφεραν να διατηρήσουν τη πίστη τους και να την μεταδώσουν στα παιδιά τους³⁴.

Κατά την επανάσταση του 1821 πολλοί, οι οποίοι προέρχονταν από οικογένειες που είχαν εξισλαμισθεί κατά την κατάκτηση του νησιού από τους Τούρκους, διακήρυτταν ότι ήταν χριστιανοί και Έλληνες και έσπευδαν στο επαναστατικό στρατόπεδο. Αυτή η μαζική αποκάλυψη των Κρητών κρυπτοχριστιανών και η εμφάνισή τους ως επαναστατών, οφείλεται στη πρωτοβουλία των Κουρμούληδων, της μεγάλης και επιφανούς κρυπτοχριστιανικής οικογένειας της Μεσαράς³⁵. Από την επανάσταση του 1821, όπου ο Χουσεϊν-Μιχαήλ Κουρμούλης (αρχηγός της οικογένειας των Κουρμούληδων κατά τα χρόνια εκείνα) αποκάλυψε τη χριστιανική του πίστη, από τότε οι κρυπτοχριστιανοί της Κρήτης ονομάστηκαν Κουρμούληδες³⁶. Οι πολλοί φανατικοί εξ αυτών, οι λεγόμενοι Τουρκοκρήτες, αντηλλάγησαν το 1908, το 1914 και το 1923 και εγκατεστάθηκαν στα παράλια της Μ.Ασίας. Οι περισσότεροι εξ αυτών ήταν φανατικοί ανθέλληνες.

³² Nestle – Aland, *Novum Testamentum Graece, Κατά Ματθαίου, 10, 32-33.*

³³ Stavro Skendi, *Ό.π.*, 232.

³⁴ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 205.

³⁵ Ανδριώτη Π. Νικ., *Ό.π.*, 187.

³⁶ Πρίντζιπας Θ. Γ., *Ό.π.*, 129.

Στην Πελοπόννησο υπάρχουν ενδείξεις για την παρουσία του φαινόμενου του κρυπτοχριστιανισμού. Οι εξισλαμισμοί, οι οποίοι έλαβαν μέρος στην Πελοπόννησο, είχαν οδηγήσει ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της στο Ισλάμ. Με την βενετική κατοχή, η οποία διήρκεσε τριάντα χρόνια, από το 1685 έως το 1716, όπου ανακαταλαμβάνεται από τους Οθωμανούς, παρατηρείται μία επιστροφή στο Χριστιανισμό των εξισλαμισμένων Ελλήνων, το γεγονός αυτό προφανώς μαρτυρεί την ύπαρξη κρυπτοχριστιανών στην περιοχή³⁷.

Στο ερώτημα αν υπήρχαν κρυπτοχριστιανοί στη Πελοπόννησο, δεν μπορεί να απαντήσει κάποιος με απόλυτη σιγουριά, εξαιτίας της έλλειψης μαρτυριών. Οι ιστορικοί μάλιστα που μελέτησαν το φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού στο βαλκανικό χώρο απαντούν αρνητικά. Ωστόσο, αν δεχτεί κανείς τη χριστιανική καταγωγή ενός τουλάχιστον αριθμού από αυτούς που εκχριστιανίστηκαν μετά το 1685, οδηγείται στο λογικό συμπέρασμα ότι υπήρχαν κρυπτοχριστιανοί στην περιοχή, διαφορετικά δεν μπορεί να ερμηνευτεί η μεταστροφή αυτή³⁸.

Ενδείξεις για φαινόμενα κρυπτοχριστιανισμού, μικρά σε έκταση, συναντούνται και σε διάφορα νησιά του Αιγαίου. Στη Ρόδο, η οποία από το 1309 μέχρι το 1522 βρισκόταν υπό την κατοχή του τάγματος των Ιωαννιτών, ένας περιφερειακός διοικητής που διορίστηκε από του Τούρκους ήταν ελληνικής καταγωγής και αλλαξοπίστησε. Αυτός το 1525 βοήθησε τους Ιωαννίτες. Από το γεγονός αυτό συμπεραίνεται πως ο εξισλαμισμένος διοικητής θα πρέπει να ήταν κρυπτοχριστιανός³⁹.

Στην Κω αναφέρεται επίσης η ύπαρξη κρυπτοχριστιανών. οι λεγόμενοι *μελάζενοι*, που προσχώρησαν στον ισλαμισμό για να διατηρήσουν τα κτήματά τους. Ανάλογες περιπτώσεις

³⁷ Βαλκανικά Σύμμεικτα, Περιοδική έκδοση του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, τεύχος 7, Θεσσαλονίκη 1995, Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί και εκχριστιανισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα έως το 1716*, 37.

³⁸ Β. Νικολάου, *Ο.π.*, 47-48.

³⁹ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 206.

αναφέρονται και για τα άλλα Δωδεκάνησα(Κάλυμνος ⁴⁰ , Λέρος)⁴¹. Στην Μυτιλήνη από καταλόγους ενοριών του 1705 προκύπτει στον κατάλογο δωρεών ενοριών της πόλης, μαζί με είκοσι δωρητές με χριστιανικά ονόματα να υπογράφουν και δέκα άτομα με μωαμεθανικά. Επομένως δεν είναι αστήρικτη η υπόθεση ότι υπήρχαν και εκεί κρυπτοχριστιανοί. Αλλά και στη Χίο υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός κρυπτοχριστιανών, γιατί όταν το 1694 οι Βενετοί κατάλαβαν από τους Τούρκους το νησί, ομολόγησαν περίπου 300 ορθόδοξοι κρυπτοχριστιανοί τη αληθινή τους πίστη⁴².

Στα Μόγλενα της Μακεδονίας ένα ολόκληρο εκκλησίασμα με τον επίσκοπό του επικεφαλής, προσχώρησε στον ισλαμισμό εξωτερικώς. Αυτοί οι προσήλυτοι προσεύχονταν την ημέρα στο τζαμί και το βράδυ στις κρυμμένες εικόνες που είχαν στα σπίτια τους ⁴³.

Στην Εύβοια τέλος πρέπει να ήταν αρκετά διαδεδομένος ο κρυπτοχριστιανικός τρόπος ζωής, γιατί διασώζεται ένα ιδιαίτερο όνομα στο νησί, τους αποκαλούσαν Σαμπάνηδες. Αυτοί έγιναν γνωστοί κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821. Επειδή δεν ήταν βαπτισμένοι και αναγκάστηκαν να βαπτιστούν μεγάλοι, τους ονόμαζαν αργότερα και μεγαλοβάπτιστους⁴⁴.

⁴⁰ Από ένα χειρόγραφο πρωτόκολλο της Καλύμνου, γραμμένο πιθανότατα στα μέσα του 18 αιώνα, προκύπτει πως όχι μόνο οι χριστιανοί Καλυμνιώτες , αλλά κι εκείνοι που υπογράφουν το έγγραφο και έχουν τουρκικά ονόματα, ορκίστηκαν στο όνομα της Αγίας Τριάδας.

⁴¹ Νικολαΐδου Ι. Ελευθερία, Ό.π., 51.

⁴² Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 207.

⁴³ Stavro Skendi, Ό.π., 234.

⁴⁴ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, Ό.π., 208.

III. ΟΙ ΚΡΥΠΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

Η άλωση της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας από τους Τούρκους το 1461 σήμανε για τον ελληνισμό του Πόντου την στέρηση της πολιτικής του ελευθερίας και ανεξαρτησίας, αλλά όχι και το τέλος της εθνικής του συνείδησης. Οι Έλληνες του Πόντου διατήρησαν τις παραδόσεις τους και την ελληνικότητά τους, παρόλο που βρίσκονταν κάτω από την οθωμανική κυριαρχία¹.

Με την πτώση της πρωτεύουσας ολόκληρος ο Πόντος περιήλθε στα χέρια των Οθωμανών. Η τύχη των κατοίκων της Τραπεζούντας ήταν θλιβερή. Από αυτούς μόνο το ένα τρίτο έμεινε, και αυτό έξω από τα τείχη στα προάστια, οι υπόλοιποι είτε στάλθηκαν στην ερημωμένη Κωνσταντινούπολη, για να ζήσουν εκεί, είτε κατασφαγιάστηκαν από τους γενίτσαρους². Κάποιοι άλλοι πάλι, εξαιτίας της φοβερής τρομοκρατίας και των διωγμών που εφάρμοσαν οι Τούρκοι αμέσως μετά την πτώση της Τραπεζούντας, αναγκασθήκαν να μετοικήσουν στη γείτονα και ομόδοξο Ρωσία, η οποία παρείχε τότε στους φυγάδες και μετανάστες ένα φιλόξενο άσυλο³.

Από τους επιζήσαντες χριστιανούς, οι οποίοι ήταν διασκορπισμένοι στις πόλεις και σε ορεινές περιοχές, ένα μέρος τους, οι πιο καρτερικότεροι, διατήρησαν και θρησκεία και γλώσσα, ιδιαίτερα αυτοί που βρίσκονταν υπό την προστασία κάποιας μητρόπολης ή κοντά στα μεγάλα μοναστήρια. Μία άλλη ομάδα χριστιανών, ηττηθέντες από τις καταπιέσεις και ευρισκόμενοι μακριά από μητροπόλεις και μοναστήρια, άλλαξαν το θρησκευμά τους και αποδέχτηκαν την ισλαμική θρησκεία και μαζί με αυτό, ορισμένες φορές, και την γλώσσα. Υπήρχε και μία τρίτη ομάδα χριστιανών, η οποία ούτε την θρησκεία των πατέρων της ήθελε να προδώσει, ούτε και τις καταδυναστεύσεις των κατακτητών μπορούσε να αντέξει. Οι

¹ Σαμουηλίδης Χρήστος, *Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού*, 143-144.

² Fallmerayer Ph. Jac., *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, 259.

³ Βαλαβάνη Κ. Γεωργίου, *Σύγχρονος Γενική Ιστορία του Πόντου*, 10.

χριστιανοί αυτοί βρήκαν τον τρόπο να συμβιβάσουν και την συνείδησή τους και από τα δεινά να γλυτώσουν, καταφεύγοντας στη λύση του κρυπτοχριστιανισμού⁴.

Τα αίτια που οδήγησαν τους χριστιανούς ραγιαδες στην αποκρυφία είναι γνωστά από προηγούμενο κεφάλαιο. Συγκεκριμένα για την περιοχή του Πόντου υπάρχουν δύο επιπλέον αίτια. Το πρώτο είναι οι Ντερεμπέηδες, οι οποίοι ήταν τοπάρχες πολύ σκληροί και ασύδοτοι. Μάλιστα πολλές φορές στρέφονταν ένοπλοι εναντίον του κράτους, ώστε να το αναγκάσουν να συνθηκολογήσει μαζί τους. Επρόκειτο για ανθρώπους αιμοβόρους, που δεν σέβονταν κανένα όσιο και ιερό. Υπό αυτήν τη διοίκηση και αυτούς τους διοικητές ζούσαν οι χριστιανοί του Πόντου ανάμεσα στους οποίους δημιουργήθηκαν οι κρυπτοχριστιανοί⁵.

Το δεύτερο αίτιο έχει σχέση με τις ατελείς συγκοινωνίες. Οι χριστιανοί του Πόντου δεν γνώριζαν κανένα άλλο μέρος για βιοπορισμό παρά μόνο τη Μ.Ασία και ιδιαίτερα την περιοχή στα βόρεια της Μεσοποταμίας, το κέντρο της Ασίας και τα νότια της, τα επονομαζόμενα Αλά-δαγ. Η διάσωση της θρησκείας τους σε μία χώρα, που βρισκόταν από παντού περικυκλωμένη από ετερόθρησκους, ήταν πολλές φορές άνω των δυνάμεών τους⁶.

Σε συνάφεια με το δεύτερο αίτιο, πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση των κατοίκων της Κρώμνης, οι οποίοι είναι «οι πρώτοι κρυπτοχριστιανοί» που εμφανίζονται στον Πόντο πολύ πριν από την τουρκική κατάκτηση (1461). Έμποροι από την περιοχή της Αργυρούπολης και της Κρώμνης ταξίδευαν συχνά για σιτάρι και άλλα τρόφιμα, σε περιοχές όπου κατοικούσαν μουσουλμάνοι. Καθώς ήταν κάτοικοι σε μέρη απομακρυσμένα και άγονα, έπρεπε να φροντίζουν να κάνουν τις χειμερινές τους προμήθειες από νωρίς το καλοκαίρι και το φθινόπωρο, ασκώντας το εμπόριο κυρίως με την Ανατολή. Με την ιδιότητα του χριστιανού διέτρεχαν κίνδυνο

⁴ Τριανταφυλλίδου Περικλέους, *Τα Ποντικά*, 87-88.

⁵ Ανδριώτη Π. Νικ., *Κρυπτοχριστιανικά κείμενα*, 226, 65.

⁶ Κανδηλάπτου Κάνεως Θ. Γεωργίου., *Οι μάρτυρες του Χριστιανισμού*, 29.

ανάμεσα στους μουσουλμάνους. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιούσαν, για μεγαλύτερη ασφάλεια, πλαστά μωαμεθανικά ονόματα και σε εκείνα τα μέρη ήταν γνωστοί ως μουσουλμάνοι. Έτσι είχαν δύο ονόματα, τα οποία πολλοί διατήρησαν και μετά την τουρκική κατάκτηση, αναγκάστηκαν να κρατήσουν το ψεύτικο όνομα και μαζί με αυτό την ψεύτικη θρησκεία, εξαιτίας των κινδύνων που τους απειλούσαν⁷.

Οι Πόντιοι κρυπτοχριστιανοί χαρακτηρίζονταν με πολλές και διαφορετικές ονομασίες. Ονομάζονταν «Δίπιστοι», γιατί πίστευαν σε δύο θρησκείες, και «Κρυφοί», γιατί κρυφίως τελούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα κατά την περίοδο πριν την αποκάλυψή τους. Μία επίσης συνηθισμένη ονομασία ήταν «Τενεσούρ», υπάρχουν δύο εκδοχές για την σημασία της λέξης αυτής. Η πρώτη είναι ότι σημαίνει *τιονιέμ*, δηλαδή αρνησίθρησκος και η δεύτερη ότι προέρχεται από το *μουτενεσούρ*, που σημαίνει τον *ναστρανί*, γιατί έτσι έλεγαν οι Άραβες τους χριστιανούς δηλαδή τους *ναζωραίους* τους οπαδούς του Ιησού Χριστού. Τη λέξη αυτή χρησιμοποιούσαν μόνο μουσουλμάνοι. Προπάντων τους αποκαλούσαν *Κλωστούς* από το ρήμα της ποντιακής διαλέκτου το *κλώθω* που έχει την έννοια του *γυρίζω*, όπως και η λέξη *Γυριστοί*, επειδή και μετά την αποκάλυψη υποκρίνονταν πότε τον μωαμεθανό και πότε τον χριστιανό⁸. Τέλος ήταν γνωστοί και ως *Σταυριώτες* από το χωριό *Σταυρί* στην εκκλησιαστική περιφέρεια του *Gumush-Khane*⁹.

Ο μεγαλύτερος αριθμός κλωστών ήταν συγκεντρωμένος στην περιοχή της Αργυρούπολης – Γκιουμούσχανε – στα χωριά *Σταυρί*, *Κρώμνη*, *Σάντα*, *Ματζούκα* και *Τόνγια* ή *Θοανία*. Εξαιτίας του μεγάλου πληθυσμού κρυπτοχριστιανών στην *Κρώμνη* και επειδή ξεχώρισαν και επιβλήθηκαν ιστορικά, η λέξη *Κρωμναίοι* πήρε και αυτή, όπως και οι *Σταυριώτες* την έννοια του κρυπτοχριστιανού¹⁰.

⁷ Πελαγίδης Στάθης, *Το Κρυπτοχριστιανικό ζήτημα στον Πόντο*, 19.

⁸ Κανδηλάπτου Κάνεως Θ. Γεωργίου, *Ό.π.*, 23-24.

⁹ Hasluck, W.F., *The Crypto-Christians of Trebizond*, 199.

¹⁰ Μηλιώρη Ε.Νίκου, *Οι Κρυπτοχριστιανοί*, 20.

Η μεταστροφή μεγάλου μέρους του πληθυσμού του Πόντου στον κρυπτοχριστιανισμό παρατηρείται κυρίως από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Η πίεση των Οθωμανών κατά την πρώτη περίοδο των εξισλαμισμών (1461-μέσα 17^{ου} αιώνα) ήταν στο Πόντο σε σύγκριση με άλλες περιοχές μικρή, γιατί οι Οθωμανοί ηγέτες είχαν στραμμένο το ενδιαφέρον τους προς την Δύση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μην εφαρμόσουν το μέτρο της εγκατάστασης μουσουλμανικού πληθυσμού στα κατειλημμένα χριστιανικά εδάφη, έτσι ώστε η ζωή των χριστιανών να είναι υποφερτή και να μην είναι μεγάλος ο αριθμός των κρυπτοχριστιανών. Η κατάσταση αυτή όμως αλλάζει από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, εξαιτίας της μεγάλης δύναμης που απέκτησαν οι Ντερεμπήδες, γεγονός το οποίο ήταν αποτέλεσμα της διάλυσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας¹¹. Σύμφωνα με την εκδοχή του Bryer οι ρίζες των κρυπτοχριστιανών του Πόντου ανιχνεύονται στην τάση φυγής των Ελλήνων προς τα ορεινά στα τέλη του 17^{ου} αιώνα¹².

Από την πλευρά των Τούρκων υπάρχουν πηγές, οι οποίες αναφέρονται στην περιοχή του Όφεως, που αποδεικνύουν ότι ο Όφισ δεν αποδέχτηκε εξαρχής τον μουσουλμανισμό, αλλά μεταξύ του 1650 και του 1700 ασπάζεται ομαδικά το Ισλάμ και απομένει μόνο μία μικρή μειονότητα χριστιανών ¹³ . Χαρακτηριστικό για την περιοχή του Όφεως είναι το περιστατικό με τον τότε επίσκοπο της επαρχίας επονομαζόμενο Αλέξανδρο, ο οποίος αποστάτησε το 1670, συμπαρασύροντας μαζί του ένα μεγάλο μέρος του ποιμνίου του, και προσεχώρησε στο Ισλάμ, εξαιτίας της διένεξής του με τον μητροπολίτη της Τραπεζούντας¹⁴. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον μάλιστα προκαλεί, σύμφωνα με τον Τούρκο συγγραφέα Omer Asan, το γεγονός ότι ενώ οι Οφλήδες αλλαξοπίστησαν διατήρησαν τη γλώσσα τους μέχρι τον 20^ο αιώνα¹⁵ και την διατηρούν ως σήμερα.

¹¹ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 214-215.

¹² Bryer A.M. Anthony, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, 48.

¹³ Omer Asan, *Ο πολιτισμός του Πόντου*, 81.

¹⁴ Τριανταφυλλίδου Περικλέους, *Οι φυγάδες*, 87.

¹⁵ Omer Asan, *Ο.π.*, 81.

Στη Κρώμνη, όπου κατοικούσαν πολλοί κρυφοί, το 1700 δεν υπήρχε ούτε ένα τζαμί, ούτε μία εκκλησία σε κανένα από τα χωριά της. Ήταν πραγματικά άξιο απορίας, πως ένας ολόκληρος μουσουλμανικός πληθυσμός δεν είχε τζαμί. Κι όμως κανένας τόπος δεν είχε ποτέ τόσα ιερά όσα είχε η Κρώμνη. Κάθε σπίτι και μία κρυφή κατακόμβη, όπου κάθε Κρωμναίος εκτελούσε τα θρησκευτικά του καθήκοντα κρυφά από τον κόσμο και από τους λιγιστούς μωαμεθανούς, που υπήρχαν εκεί¹⁶. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι κλωστοί που κατοικούσαν στη Κρώμνη και στα γύρω χωριά της ήταν εν γνώσει των λοιπών χριστιανών και ποτέ κανένας από μίσος ή εκδίκηση δεν κατήγγειλε κάτι στους Τούρκους¹⁷. Οι κρυφοί και φανεροί χριστιανοί της Κρώμνης είχαν την προστασία των τοπικών αγάδων, καθώς οι περισσότεροι ήταν κρυπτοχριστιανοί και κατείχαν το αξίωμα του αρχιμεταλλουργού¹⁸ στα μεταλλεία της περιοχής. Το κύρος τους έφτανε ως την Κωνσταντινούπολη. Δεν είναι τυχαίο ότι οι κλωστοί της Κρώμνης κρατήθηκαν συμπαγείς και ήταν από τους πρώτους που φανερώθηκαν, όταν τους δόθηκε η ευκαιρία¹⁹.

Για τους Έλληνες του Πόντου το μαρτύριο των διωγμών και των πιέσεων από τους Ντερεμπέηδες συνεχίζεται και κατά το 18^ο αιώνα²⁰.

Η κατάσταση παραμένει αναλλοίωτη μέχρι της αρχές του 19^{ου} αιώνα. Σε όλο αυτό το διάστημα, οι Έλληνες του Πόντου βρίσκουν μικρή ανακούφιση και προστασία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στους αρχιμεταλλουργούς της Χαλδίας. Οι αρχιμεταλλουργοί ήταν ισχυροί και αρκετά πλούσιοι, σε αυτούς άλλωστε οφείλονται οι περικαλλείς ναοί του Πόντου,

¹⁶ Ανδρεάδης Γεώργιος, *Οι Κλωστοί*, 29-30.

¹⁷ Τριανταφυλλίδου Περικλέους, *Τα Ποντικά*, 89.

¹⁸ Η τάξη των Αρχιμεταλλουργών, που ήταν ευνοούμενοι του Σουλτάνου, είχε πολλά προνόμια με διάφορα οφίτσια και δικαιώματα, ήταν κάτι σαν τοπικοί αγάδες. Στα σκοτεινά εκείνα χρόνια τις θέσεις αυτές κατείχαν συνήθως Ρωμιοί που αποφάσισαν να διασώσουν τη ζωή τους, ώστε να παραμείνουν ανενόχλητοι στον τόπο τους. Έτσι μεταστράφηκαν στον μωαμεθανισμό, αλλά διατήρησαν την πατροπαράδοτη θρησκεία τους και παρέμειναν στα κρυφά χριστιανοί. Από την θέση που κατείχαν προστάτευαν και βοηθούσαν τους χριστιανούς. (Ανδρεάδης Γεώργιος, *Ο.π.*, 24-26).

¹⁹ Πελαγίδης Στάθης, *Ο.π.*, 129.

²⁰ Σαμουηλίδης Χρήστος, *Ο.π.*, 162.

καθώς και τα ποσά που έστελναν οι Μητροπόλεις του Πόντου για την ενίσχυση της ελληνικής επανάστασης του 1821²¹.

Κατά την εξέγερση των υπόδουλων Ελλήνων το 1821, ως εκ θαύματος σώθηκαν οι Έλληνες του Πόντου από την σφαγή. Αυτό οφείλεται στην επέμβαση, όχι μόνο της ομόδοξης Ρωσίας, αλλά και στις ενέργειες κάποιων κρυπτοχριστιανών της Τραπεζούντας, που κατείχαν ηγετική θέση στο τουρκικό κράτος. Φωτεινό παράδειγμα αποτελεί ο φιλοχριστιανός ντερεμπής της Τραπεζούντας Ομάρ πασάς Σιατήρ-ζαδέ, ο οποίος ήταν απόγονος χριστιανών και κατόπιν κρυπτοχριστιανών και έσωσε τους Έλληνες της περιοχής από τη σφαγή, που είχε προαποφασιστεί με σχετική σουλτανική απόφαση²².

Η νίκη των Ελλήνων στην επανάσταση του 1821 και ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1828-1829, ανάγκασαν πολλούς Έλληνες του Πόντου να ακολουθήσουν το ρωσικό στρατό στην πατρίδα του κατά την αποχώρηση του, όταν υπογράφηκε ειρήνη ανάμεσα στις δύο αντιμαχόμενες πλευρές²³. Κι αυτό γιατί κατά την προέλαση του ρωσικού στρατού στις πόλεις του Πόντου, οι Έλληνες τους υποδέχονταν ως απελευθερωτές. Κάτι παρόμοιο έγινε και στην πόλη της Αργυρούπολης, όπου οι Έλληνες με προεξάρχοντα τον αρχιερέα Σιλβέστρο εξήλθαν δαφνοστόλιστοι και με ψαλμωδίες και φώτα και λιτανείες να τους υποδεχτούν. Φοβούμενοι λοιπόν την εκδίκηση των Τούρκων μετά την αποχώρηση των Ρώσων, πολλοί τους ακολούθησαν στη Ρωσία²⁴. Κατά την περίοδο αυτή πολλοί ήταν οι κρυπτοχριστιανοί που βρήκαν το θάρρος να αποκαλυφθούν, οπότε υποχρεώθηκαν και αυτοί να ακολουθήσουν το ρωσικό στρατό, όταν αποχώρησε²⁵.

Οι αγώνες και οι ενέργειες των κλωστών, για την επίσημη αναγνώριση της χριστιανικής τους πίστης, έχουν άμεση σχέση με τις μεταρρυθμίσεις του 19^{ου} αιώνα. Ήδη από

²¹ Ανδριώτη Π. Νικ, *Ο.π.*, 77.

²² Σαμουηλίδης Χρήστος, *Ο.π.*, 177.

²³ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Ο Ελληνισμός του Εύξεινου Πόντου*, 165.

²⁴ Τριανταφυλλίδου Περικλέους, *Τα Ποντικά*, 100.

²⁵ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 223.

τον Σουλτάνο Μαχμούτ Β' (1808-1839) αρχίζει μια σπουδαία μεταρρυθμιστική προσπάθεια. Στα χρόνια του διαδόχου του Αβδούλ Μετζίτ Α' εισάγονται ακόμα πιο σπουδαίες μεταρρυθμίσεις. Από τις αρχές κιόλας της βασιλείας του (1839) συνιστά μικτά δικαστήρια χριστιανών και μωαμεθανών, εξοντώνει τους ντερεμπέηδες, αναδιοργανώνει το στρατό, καταργεί τον κεφαλικό φόρο. Τέλος πιεζόμενος από τις μεγάλες δυνάμεις προβαίνει στην έκδοση του Χάτι Σερίφ του Γκιούλ Χανέ²⁶.

Το Hatti Sherif του Γκιούλ Χανέ υπόσχεται ισοπολιτεία μεταξύ των υπηκόων, εξασφαλίζει τη θρησκευτική τους ελευθερία, την τιμή και την περιουσία. Αυτή η μεταρρύθμιση προοριζόταν να αποτελέσει την αρχή μιας λεπτομερειακής νομοθεσίας, που βρήκε αργότερα τη συνέχεια στο Hatti Humajun. Σκοπός των μεταρρυθμίσεων ήταν να παραμεριστούν όλες οι αδικίες και να μετατραπεί το Οθωμανικό κράτος από ασιατικό-μεσαιωνικό σε ένα σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος²⁷. Οι κλωστοί πίστευσαν πως θα μπορούσαν να επωφεληθούν από το διάταγμα αυτό, να αποκαλυφθούν και να αναγνωριστούν από τις κρατικές αρχές. Οι προσδοκίες τους όμως διαψεύστηκαν, ξέσπασε για ακόμα μία φορά ο τουρκικός φανατισμός και τους ανάγκασε να συσταλούν²⁸. Μέσα σε αυτό το εκρηκτικό κλίμα φανατισμού, δεν έλειψαν και τα φωτεινά παραδείγματα. Ένα από αυτά ήταν ο Οσμάν πασάς, Ο οποίος διορίστηκε το 1840 γενικός διοικητής της Τραπεζούντας και εφαρμοστής του Τανζιματίου. Ο Οσμάν πασάς κυβέρνησε δίκαια και υπερασπίστηκε όταν χρειάστηκε τους χριστιανούς²⁹.

Το διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στο Hatti Sherif και το Hatti Humajun. (1839-1856) χαρακτηρίζεται από ενδείξεις φιλελευθεροποίησης, είναι η εποχή της προετοιμασίας και άλλων μεταρρυθμιστικών νόμων, και από περιστατικά που βρίσκονται σε απόλυτη αντίθεση με τις παραπάνω προθέσεις. Οι ενδείξεις φιλελευθεροποίησης έδωσαν ελπίδες στους

²⁶ Πελαγίδης Στάθης, *Ο.π.*, 29

²⁷ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 352.

²⁸ Μηλιώρη Ε.Νίκου, *Ο.π.*, 23.

²⁹ Ιωαννίδης Σάββας, *Ιστορία και Στατιστική της Τραπεζούντας*, 114.

χριστιανούς και ιδιαίτερα στους κρυπτοχριστιανούς για ένα καλύτερο μέλλον, τα γεγονότα όμως τους διέψευδαν επανειλημμένα την ελπίδα και ανάγκαζαν τους κρυφούς να είναι επιφυλακτικοί και να περιμένουν. Δεν ευνόησαν επίσης τους χριστιανούς και κρυπτοχριστιανούς οι συγκρούσεις εκείνης της εποχής ανάμεσα στην Πύλη και την Ελλάδα και η διακοπή των διπλωματικών σχέσεων τους το 1847. Αλλά το ίδιο αρνητικές επιπτώσεις είχε για αυτούς κι αυξανόμενη ένταση ανάμεσα στη Τουρκία και την Ρωσία³⁰.

Η μεγάλη μέρα για την φανέρωση των κρυπτοχριστιανών έρχεται στις 17 Φεβρουαρίου του 1856, όπου ο Σουλτάνος, κάτω από τις διεθνείς πιέσεις, εκδίδει το Hatti Humajun (Αυτοκρατορικό διάταγμα). Σύμφωνα με αυτό, κάθε Οθωμανός υπήκοος ήταν ελεύθερος να πρεσβεύει όποιο δόγμα και θρησκεία επιθυμούσε³¹. Αυτό το αυτοκρατορικό διάταγμα επικυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία και όσοι τόσα χρόνια αναγκάζονταν να φαίνονται εξωτερικά ως μωαμεθανοί, αλλά μυστικά να τελούν τα χριστιανικά τους καθήκοντα, τολμούν τώρα πια και ομολογούν τη χριστιανική τους πίστη. Αυτοί ήταν κυρίως οι Κρωμναίοι, μερικοί από τη Χαλδία και τη Ματσούκα και ελάχιστοι από άλλες επαρχίες³².

Η αναφορά της θρησκευτικής ελευθερίας και στη Συνθήκη των Παρισίων ενίσχυσε ακόμα περισσότερο την εγκυρότητα του Σουλτανικού διατάγματος και προετοίμασε το έδαφος για τη μεγάλη απόφαση, το μόνο που περίμεναν όλοι ήταν ένα τολμηρό σύνθημα³³. Ο πρώτος άνθρωπος που έδωσε το σύνθημα της ελευθερίας της πίστης ήταν ο Κρωμναίος Πέτρος Σιδηρόπουλος του Σάββα, ο οποίος εργαζόταν σαν κλητήρας στο ιταλικό προξενείο της Τραπεζούντας κοντά στον φιλέλληνα Ιταλό πρόξενο Φάβρη. Αυτός στις 14 Μαΐου του 1856 φανερώθηκε ως χριστιανός και, αφού άφησε το τουρκικό του όνομα Πεχλίλ, πήρε το χριστιανικό του Πέτρος. Μόλις το περιστατικό έγινε γνωστό, ο νομάρχης της Τραπεζούντας

³⁰ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 356.

³¹ Ανδρεάδης Γεώργιος, *Ό.π.*, 94

³² Ιωαννίδης Σάββας, *Ό.π.*, 115.

³³ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Πηγές της ιστορίας*, 32.

Χαγρετήν πασάς προσκάλεσε τον Πέτρο Σιδηρόπουλο, εκεί παρουσία του ειδικού συμβουλίου και του Ιταλού προξένου, αφού ρωτήθηκε τρεις φορές, ομολόγησε με θάρρος τη χριστιανική του πίστη. Ο Σιδηρόπουλος αφέθηκε ελεύθερος χωρίς καμία παρατήρηση³⁴.

Το διάβημα του Πέτρου Σιδηρόπουλου έδωσε θάρρος και στους υπόλοιπους κρυπτοχριστιανούς. Έτσι στις 15 Ιουλίου του 1857, 150 άντρες από την Κρώμνη συναντήθηκαν στη Μονή Θεοσκεπάστου υπό την προεδρία του Δαμιανού Φωτιάδη, αφού πρώτα ορκίστηκαν πως θα έμεναν σταθεροί στην απόφασή τους όσα δεινά κι αν αντιμετώπιζαν, έγραψαν ένα συμφωνητικό και το υπέγραψαν. Αμέσως μετά έκαναν έρανο και μάζεψαν 18.700 γρόσια για τυχόν έξοδα. Στη συνέχεια εξέλεξαν μία επιτροπή από δύο άτομα τον Πέτρο Σιδηρόπουλο και τον Δημήτριο Βοσκόπουλο, τον οποίο πριν έλεγαν Σουλειϊμάν³⁵. Η επιτροπή ανέλαβε την υποχρέωση να πάει στην Κωνσταντινούπολη και να καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια, ώστε να αναγνωριστούν ως χριστιανοί³⁶.

Οι επίτροποι επέδωσαν την πρώτη αναφορά στο Ρώσο πρόξενο της Τραπεζούντας Αλέξανδρο Μασνί, ο οποίος στην αρχή δυσπιστούσε, στη συνέχεια όμως πείστηκε από τους επιτρόπους και διέταξε να την επιδώσουν και στους άλλους προξένους, οι οποίοι ευχαρίστως δέχτηκαν να βοηθήσουν. Μόνο ο Άγγλος πρόξενος Στήβενς δεν τη δέχτηκε και μάλιστα έγραψε πολλές συκοφαντίες εναντίον τους προς τη κυβέρνηση, ότι δήθεν το έκαναν αυτό για να αποφύγουν τη στράτευση³⁷. Η επιτροπή πήγε στην Κωνσταντινούπολη και άρχισε πολλές και επίπονες προσπάθειες για την αναγνώριση τους. Τελικά κατάφεραν να πάρουν την πολυπόθητη απόφαση, μετά και την παρέμβαση των ξένων πρέσβων και του Πατριαρχείου³⁸.

Ο αγώνας των κλωστών φαίνεται να έχει θετικά αποτελέσματα. Ο Μητροπολίτης Τραπεζούντας Χρυσανθος

³⁴ Κανδηλάπτου Κάνεως Θ. Γεωργίου, *Ο.π.*, 45.

³⁵ Ιωαννίδης Σάββας, *‘Ο.π.*, 115-116.

³⁶ Πρίντζιπας Θ.Γ., *Οι Κρυπτοχριστιανοί*, 140.

³⁷ Ιωαννίδης Σάββας, *‘Ο.π.*, 116

³⁸ Πρίντζιπας Θ.Γ., *Ο.π.*, 141.

γράφει χαρακτηριστικά, στο βιβλίο του «Ιστορία της Τραπεζούντας», ότι ο αριθμός των φανερωθέντων κρυπτοχριστιανών έφτασε περίπου τις 20.000³⁹. Μία καταγραφή που έγινε το 1857 από επιτροπή των Μεγάλων Δυνάμεων για την περιοχή της Κρώμνης⁴⁰, περιγράφει την σύνθεση του πληθυσμού ως εξής: Σε 55 χωριά όπου έγινε η καταγραφή κατοικούν 9.535 μουσουλμάνοι, 17.260 κρυπτοχριστιανοί και 28.960 χριστιανοί⁴¹.

Κατά το 1860 στη Διεθνή Επιτροπή, η οποία είχε συγκροτηθεί στην Τραπεζούντα για την καταγραφή των κρυφών που επιθυμούσαν να φανερωθούν, παρουσιάστηκαν και νέες χιλιάδες διπίστων και ζήτησαν να εγγραφούν με τα χριστιανικά τους ονόματα. Εμφανίζονταν μπροστά στην Επιτροπή σε πυκνές ομάδες, με επικεφαλείς μάλιστα και ενθαρρυσμένοι από τους χοτζάδες τους, οι οποίοι στα κρυφά ήταν παπάδες, από διάφορους στρατιωτικούς και πολιτικούς του Τουρκικού κράτους⁴².

Ένα τέτοιο περιστατικό συνέβη στην επαρχία Τσεβισλίκ, σε απόσταση 27 χιλιομέτρων από την Τραπεζούντα. Εκεί στην έδρα της επαρχίας εγκαταστάθηκε, σύμφωνα με το νόμο, επιτροπή, της οποίας τα μέλη ήταν ο Έπαρχος, ο στρατιωτικός διοικητής και ο Μολλάς, που ονομαζόταν Μολλά Βαϊζογλου. Στην επιτροπή αυτή προσέρχονταν οι κρυπτοχριστιανοί των γύρω χωριών από την ανατολή ως τη δύση του ηλίου και γράφονταν με τα χριστιανικά τους ονόματα. Την τελευταία μέρα της προθεσμίας των δηλώσεων, όταν πια διαπιστώθηκε ότι κανένας άλλος δεν περίμενε να εγγραφεί, με την δύση του ηλίου ο Έπαρχος ετοιμάστηκε να υπογράψει και να σφραγίσει το σχετικό έγγραφο. Τότε ο Μολλά Βαϊζογλου του είπε: « Μη βιάζεστε, περιμένετε, έμεινε ένας ακόμα, κι αυτός είμαι εγώ». Έκπληκτοι οι παρευρισκόμενοι Τούρκοι είδαν τον αντιπρόσωπο του Μωάμεθ να βγάζει το έμβλημα της μουσουλμανικής ιεροσύνης και να το τοποθετεί με ευλάβεια στο γραφείο του

³⁹ Μητροπολίτου Τραπεζούντας Χρυσάνθου, *Η Εκκλησία της Τραπεζούντας*, 719.

⁴⁰ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 228.

⁴¹ Bryer A.M. Anthony, *Ο.π.*, 48.

⁴² Μηλιώρη Ε.Νίκου, *Ο.π.*, 26.

Έπαρχου. Απευθυνόμενος στο γραμματέα του είπε: « Γράφε Γεώργιος Κηρυττόπουλος, επάγγελμα ιερέας⁴³».

Μπροστά σε αυτό το μεγάλο και απροσδόκητο πλήθος των αποκαλυφθέντων χριστιανών, κατάπληκτοι οι Τούρκοι προσπάθησαν να αντιδράσουν με διάφορους τρόπους. Αρχικά θέλησαν να τους μεταπείσουν, στην συνέχεια προσπάθησαν να τους παρεμποδίσουν να παρουσιαστούν στην Επιτροπή, τέλος, όταν είδαν ότι παρά τις απειλές οι κρυφοί παρέμεναν αμετάπιστοι, αναγκάστηκαν να τους καταγράψουν. Φρόντισαν όμως να τους χαρακτηρίσουν αρνησίθρησκους και να διαλύσουν την Επιτροπή, ώστε όσοι μετέπειτα επιθυμούσαν να αποκαλυφθούν, όχι μόνο δεν τους αναγνώριζαν αλλά τους καταδίωκαν κιόλας⁴⁴.

Από την εποχή του Hatti Humajun οι χιλιάδες των κλωστών που φανερώθηκαν επίσημα βρίσκονταν σε πολύ δύσκολη θέση απέναντι στις αρχές⁴⁵. Το τουρκικό κράτος τους είχε χαρακτηρίσει ως Τενεσούρ, δηλαδή αυτοί που απαρνήθηκαν το Ισλάμ και ασπάστηκαν τον χριστιανισμό. Ως Τούρκοι δεν ήταν απαλλαγμένοι από την στρατιωτική θητεία και τους υποχρέωναν μέχρι και το έτος 1910 να φέρουν δύο ονόματα το χριστιανικό μαζί με το μουσουλμανικό. Κι όχι μόνο αυτό αλλά αυτός ο χαρακτηρισμός τους αφαιρούσε και τα κληρονομικά τους δικαιώματα. Πολλοί για να αποφύγουν τη θητεία στον οθωμανικό στρατό, άλλαζαν υπηκοότητα και έπαιρναν τη ρωσική ή ακόμα και μετανάστευαν εκεί⁴⁶.

Με αυτούς τους τρόπους, πολλές φορές και με τη βία προσπαθούσαν οι τουρκικές αρχές να ανακόψουν το ρεύμα των κρυπτοχριστιανών που με θάρρος ομολογούσαν την αληθινή τους πίστη. Χαρακτηριστικά είναι, για τις αγωνίες και τα δεινά των κλωστών που φανερώθηκαν, τα δύο ντοκουμέντα του 1859. Το πρώτο απευθύνεται στον Μητροπολίτη Τραπεζούντας Κωνστάντιο και το αποστέλλει ο Νικόλαος Σταυρόπουλος έμπορος από την Πουλαντσάκη. Περιγράφει ένα περιστατικό

⁴³ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Πηγές της ιστορίας*, 35-36.

⁴⁴ Μηλιώρη Ε. Νίκου, *Ο.π.*, 26-27.

⁴⁵ Ανδριώτη Π. Νικ., *Ο.π.*, 79.

⁴⁶ Μητροπολίτου Τραπεζούντας Χρύσανθου, *Ο.π.*, 719-720.

και συγκεκριμένα την κηδεία μίας γυναίκας πρώην κρυπτοχριστιανής, όπου διακόπτεται η νεκρώσιμη ακολουθία από τους Τούρκους αστυνομικούς, με αποτέλεσμα στο τέλος να τους αναγκάσουν να την κηδέψουν ως μωαμεθανή⁴⁷.

Το δεύτερο ντοκουμέντο απευθύνεται στον Άγγλο υποπρόξενο Stevens, όπου τα εννέα άτομα (κρυπτοχριστιανοί) που το υπογράφουν, παραπονιούνται για την βίαση συμπεριφορά και τους διωγμούς των τουρκικών αρχών εις βάρος τους. Τέλος παρακαλούν τον υποπρόξενο να μεσολαβήσει στις πρεσβείες και των άλλων δυνάμεων, ώστε να βρεθεί λύση στο πρόβλημά τους⁴⁸.

Η εποχή από το 1856 μέχρι και το 1910 χαρακτηρίζεται από έναν αντίρροπο αγώνα, των Τούρκων από τη μία μεριά να διατηρηθεί ο χαρακτηρισμός *Τενεσούρ* και το μουσουλμανικό όνομα των κλωστών δίπλα στο χριστιανικό, για να μπορούν να τους στρατεύουν, κι από την άλλη των κρυπτοχριστιανών να πετύχουν το αντίθετο. Η πλήρης νομοθετική αναγνώριση των κρυπτοχριστιανών έρχεται το 1910 με το σύνταγμα των Νεότουρκων, σύμφωνα με το οποίο βέβαια καταργείται ο χαρακτηρισμός *Τενεσούρ*, όχι όμως και η υποχρέωση στρατεύσης⁴⁹.

Το διάστημα που μεσολαβεί κρύβει για τους κρυπτοχριστιανούς πολλές εναλλαγές. Το 1876 είναι σημαντική χρονιά για αυτούς, πρώτον γιατί δημοσιεύεται το πρώτο τουρκικό σύνταγμα, που επαναλαμβάνει μεταξύ άλλων την θρησκευτική ελευθερία, και δεύτερον γιατί αρχίζει ο ρωσοτουρκικός πόλεμος. Οι χριστιανοί και κρυπτοχριστιανοί υποδέχονται με χαρά τις δυνάμεις κατοχής. Με την αναχώρηση όμως του ρωσικού στρατού το 1877-78 επικρατεί στον Πόντο αναρχία. Η δεκαετία του 1860 θεωρείται η πλέον ειρηνική και επιτυχής για την ανάπτυξη των Ελλήνων του Πόντου. Το 1882 η Πύλη αρχίζει να περιορίζει συστηματικά τα προνόμια των χριστιανών και του Πατριαρχείου. Η έντονη αντίδραση όμως

⁴⁷ Bryer A.M. Anthony, *The crypto-Christians of the Pontos*, στο Δελτίον κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τ.4, Αθήνα 1983, 59-62.

⁴⁸ Bryer A.M. Anthony, 'Ο.π., 56-58.

⁴⁹ Πελαγίδης Στάθης, 'Ο.π., 79.

του Πατριαρχείου αναγκάζει τον Σουλτάνο να άρει τους περιορισμούς⁵⁰.

Το 1896 τον Δεκέμβριο πραγματοποιείται στην Πόλη η πρώτη συνέλευση των *Τενεσούρ* του Πόντου, που ζούσαν εκεί. Ακολουθούν κι άλλες το Νοέμβριο του 1898 και το Μάιο του 1900. Σε όλο αυτό το διάστημα, με τις αποφάσεις των συνελεύσεων και με αναφορές που κάνουν οι *Τενεσούρηδες* προς τις ξένες πρεσβείες, την ελληνική και το Πατριαρχείο, προσπαθούν να απαλείψουν από τους καταλόγους τον υβριστικό χαρακτηρισμό «*Tenessour-roum*» και να πετύχουν την απαλλαγή τους από τη στρατιωτική θητεία⁵¹. Οι αγώνες τους συνεχίζονται μέχρι την επίσημη αναγνώριση τους το 1910. Η λύτρωση όμως δεν έρχεται για όλους.

Πολλοί από τους κλωστούς, από αυτούς που δεν είχαν φανερωθεί, αποκαλύπτονται το 1916 κατά το πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, όταν οι Ρώσοι καταλαμβάνουν τη Τραπεζούντα και την περιοχή της. Αλλά και αυτοί μετά την αποχώρηση των Ρώσων αναγκάζονται να εκπατρισθούν στη Ρωσία⁵².

Είναι πραγματικά άξιο θαυμασμού το κατόρθωμα των κρυπτοχριστιανών να διατηρήσουν εν κρυφώ για τόσο πολύ καιρό τη χριστιανική τους πίστη και να τελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα μυστικά. Αλλά θαυμαστοί είναι και οι αγώνες που κατέβαλλαν, με τόλμη και θάρρος, για τη τελική τους αναγνώριση ως Χριστιανοί.

Οι αγωνίες και τα βάσανα των Ελλήνων του Πόντου δεν σταματούν εδώ. Οι Τούρκοι βάσει οργανωμένου σχεδίου προχωρούν στη συστηματική εξόντωση του ποντιακού γένους, τη γενοκτονία, με αναζωπυρωμένο το μίσος τους εναντίον των χριστιανών, εξαιτίας του ελληνοτουρκικού πολέμου 1919-1922. Το 1914, σύμφωνα με τα στοιχεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά και του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, ζούσαν στο Πόντο 696.495 ορθόδοξοι ελληνόφωνοι και τουρκόφωνοι χριστιανοί. Από αυτούς 353.000 δολοφονήθηκαν από τους Νεότουρκους και τους Κεμαλικούς

⁵⁰ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 410-413.

⁵¹ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Ό.π.*, 412-417.

⁵² Μηλιώρη Ε. Νίκου, *Ό.π.*, 27-28.

την περίοδο 1916-1923, 182.000 ήρθαν στην Ελλάδα και οι υπόλοιποι πήραν το δρόμο της σωτηρίας προς την Ρωσία⁵³.

Με την Συνθήκη της Λωζάνης στις 24 Ιουλίου του 1923 δίνεται μία λύση με την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών. Η ανταλλαγή αυτή γίνεται με βάση το θρήσκευμα⁵⁴, έτσι μεταναστεύουν στην Ελλάδα μόνο αυτοί οι κρυπτοχριστιανοί, οι οποίοι πριν την υπογραφή της συμφωνίας είχαν επίσημα μεταστραφεί στον Χριστιανισμό. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα να παραμείνουν στη Τουρκία και μετά το 1923 κρυπτοχριστιανοί⁵⁵, όσοι δεν τόλμησαν ποτέ να ομολογήσουν δημοσίως την αληθινή τους πίστη.

⁵³ Ο Φάρος της Ανατολής, τ. 14, 2007, 211.

⁵⁴ Βεργέτη Κ. Μαρία, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα*, 114.

⁵⁵ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 240.

IV. ΤΟ ΣΤΑΥΡΙΩΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Ένα από τα πιο γνωστά χωριά κρυφών στον Πόντο είναι το Σταυρί. Οι Σταυριώτες υπέστησαν πολλές δοκιμασίες, αυτοί που παρέμειναν στο Σταυρί και αυτοί που είχαν μεταναστεύσει στο Άκ-ντάγ. Οι μεν κλωστοί του Σταυρί φανερώθηκαν κατά καιρούς, οι δε του Άκ-ντάγ είχαν διαφορετική τύχη. Για να αναγνωριστούν ως χριστιανοί κατέβαλλαν μακροχρόνιους και επίπονους αγώνες. Από αυτές τις επίμονες προσπάθειες των Σταυριωτών, οι οποίες συνεχώς συναντούσαν εμπόδια, αλλά και τις μάχες τις οποίες έδωσαν, για την επίσημη καταγραφή της χριστιανικής τους πίστης, προέκυψε το «Σταυριωτικό Ζήτημα»¹.

Στην περιοχή του Σταυρί υπήρχαν πολλά μεταλλεία, επομένως μία από τις κυριότερες ασχολίες των κατοίκων ήταν η μεταλλουργία². Από το 19^ο αιώνα και συγκεκριμένα μετά το 1828 παρατηρείται στην περιοχή αυτή ένα κύμα μετανάστευσης, πρώτον γιατί τα ορυχεία είχαν αρχίσει να εξαντλούνται, που σήμαινε για τους Έλληνες απώλεια οικονομικών πόρων και προνομίων, και δεύτερον εξαιτίας του ρωσοτουρκικού πολέμου και των αποτελεσμάτων του, όπου πολλοί Έλληνες και κρυπτοχριστιανοί αναγκάστηκαν να καταφύγουν στη Ρωσία³. Γενικά η μητρόπολη Χαλδίας γίνεται εστία αναχώρησης για ομαδικές αποικίες στα ενδότερα της Μικράς Ασίας, στον Καύκασο και στα παράλια του Ευξείνου. Μεταναστεύουν σε μέρη όπως: το Σιεμπίνκαραχισάρ, Βουλγάρ, Άκ-ντάγ, Θεοδοσιούπολη, Κάρς, Βατούμ, Τιφλίδα, κ.α⁴.

Οι Σταυριώτες είχαν μεταναστεύσει στο Άκ-ντάγ, το οποίο βρίσκεται στη διοικητική περιφέρεια της Άγκυρας. Εκεί για αρκετές δεκαετίες έζησαν κρυφή ζωή και τελούσαν τα

¹ Παπαδόπουλος Δ.Κ, *Αρχαίον Σταυρί*, 111.

² Παπαδόπουλος Δ.Κ, *Ό.π.*, 36 κ 39.

³ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 467-468.

⁴ Πελαγίδης Στάθης, *Το Κρυπτοχριστιανικό ζήτημα*, 83.

θρησκευτικά τους καθήκοντα κρυφά⁵. Με την έκδοση του Hatti Humajun (1856), με το οποίο δινόταν θρησκευτική ελευθερία στους υπηκόους του Σουλτάνου, αρκετοί ήταν οι κρυπτοχριστιανοί που φανερώθηκαν, όχι όμως και οι Σταυριώτες, γιατί δεν πληροφορήθηκαν εγκαίρως την δημοσίευσή του, ζούσαν κάπως απομονωμένοι και ανάμεσα σε φανατικούς μουσουλμάνους, αλλά κι όταν ακόμα τους έγινε γνωστό παρέμειναν επιφυλακτικοί⁶. Αυτό βέβαια δεν σήμαινε πως εγκατέλειπαν την ιδέα της φανέρωσής τους, αντιθέτως περίμεναν υπομονετικά να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες.

Οι συνθήκες φάνηκαν να είναι ευνοϊκές για τους κρυπτοχριστιανούς Σταυριώτες το Πάσχα του 1877. Είχε προηγηθεί πριν μερικούς μήνες, στις 23 Δεκεμβρίου 1876, η δημοσίευση του πρώτου τουρκικού συντάγματος από τον Σουλτάνο Χαμίτ. Το άρθρο 11 του συντάγματος προστάτευε την ελεύθερη άσκηση όλων των αναγνωρισμένων θρησκευμάτων και τα προνόμια των θρησκευτικών κοινοτήτων, με την προϋπόθεση να μην διακυβεύουν την δημόσια τάξη και τα ήθη⁷.

Την ημέρα της Ανάστασης λοιπόν οι κάτοικοι κρυπτοχριστιανοί του Άκ-ντάγ μετέβησαν με τις οικογένειες τους και μέσα σε κλίμα ενθουσιασμού, στον Μητροπολιτικό ναό του Αγίου Χαραλάμπους, για να γιορτάσουν τη μεγάλη χριστιανική γιορτή. Όταν ενημερώθηκαν τα κρατικά όργανα για το συμβάν, δόθηκε διαταγή να φυλακιστούν οι πρόκριτοι των κρυπτοχριστιανών. Το υπόλοιπο εκκλησίασμα τότε συγκεντρώθηκε και διαμαρτυρήθηκε, έτσι ανάγκασε τους κυβερνώντες να αφήσουν ελεύθερους τους κλωστούς, ο οποίοι χωρίς φόβο ομολογούσαν την αληθινή τους πίστη. Ο τότε Πατριάρχης Ιωακείμ ο Γ' ενήργησε, ώστε να αφεθούν οι κλωστοί ελεύθεροι στην εκτέλεση των θρησκευτικών τους καθηκόντων. Οι ενέργειες όμως αυτές εκμηδενίστηκαν με την

⁵ Κανδηλάπτου Κάνεως Θ. Γεωργίου., *Οι μάρτυρες του Χριστιανισμού*, 59.

⁶ Πρίντζιπας Θ.Γ., *Οι Κρυπτοχριστιανοί*, 151.

⁷ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι Εξισλαμισμοί*, 472.

κατάργηση του συντάγματος και τυραννική βασιλεία του Χαμίτ που ακολούθησε⁸.

Η συνθήκη του Βερολίνου, στις 13 Φεβρουαρίου του 1878, ήταν σημαντική για τους κρυπτοχριστιανούς, γιατί υποχρέωνε τον Σουλτάνο να υποσχεθεί ξανά ενώπιον της διεθνούς κοινότητας ότι θα σεβόταν και θα προστάτευε τη θρησκευτική ελευθερία των μειονοτήτων του Οθωμανικού κράτους⁹.

Οι Σταυριώτες αποβάλλουν τα τουρκικά ονόματα, εγγράφουν τα παιδιά τους στα χριστιανικά ληξιαρχικά βιβλία της κοινότητας και τα στέλνουν στα ελληνικά σχολεία. Οι τουρκικές αρχές δεν αναγνωρίζουν τις ενέργειες αυτές, αλλά τις ανέχονται, γιατί οι Σταυριώτες εργάζονται για το τουρκικό κράτος και τους είναι πολύτιμοι ως μεταλλουργοί¹⁰.

Το 1898 τα προβλήματα για τους κλωστούς του Ακ-ντάγ πολλαπλασιάζονται, όταν ο Υπουργός Εσωτερικών Μεχμούτ πασάς διορίζει ως διοικητή της περιοχής τον φανατικό χριστιανομάχο Τούρκο, ο οποίος ονομαζόταν Καμπούρης¹¹. Αυτός για να πάρει το αξίωμα πλήρωσε, για το λόγο αυτό ζήτησε από τους Σταυριώτες 200 λίρες για να έχουν το δικαίωμα να εγγραφούν ως χριστιανοί. Αυτοί αρνήθηκαν οποιαδήποτε δοσοληψία. Τότε εκείνος πήρε ακόμα πιο δραστικά μέτρα, απαγόρευσε δηλαδή την εγγραφή των κρυφών στα μητρώα των χριστιανικών κοινοτήτων, απαγόρευσε τους γάμους ανάμεσα στους κρυφούς και φανερούς χριστιανούς, όσοι γάμοι είχαν γίνει τους ακύρωσε και τα παιδιά τα θεώρησε εξώγαμα. Τέλος άρχισε την στρατολόγηση Σταυριωτών. Όλα αυτά τα εμπόδια βέβαια θα μπορούσαν να τα υπερνικήσουν, εάν έδιναν 400 λίρες αυτή τη φορά¹².

Οι Σταυριώτες για δεύτερη φορά δεν δέχονται να πληρώσουν. Η άρνησή τους έχει ως αποτέλεσμα την σύλληψη δύο επιφανών και πλούσιων ανδρών και κατοίκων της

⁸ Βαλαβάνη Κ. Γεωργίου, *Σύγχρονος Γενική Ιστορία του Πόντου*, 269.

⁹ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι Εξισλαμισμοί*, 474.

¹⁰ Χρυσόστομος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, *Κρυπτοχριστιανοί, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Τ. ΙΕ'*, 98.

¹¹ Βαλαβάνη Κ. Γεωργίου, *Ο.π.*, 270.

¹² Πρίντζιπας Θ.Γ, *Ο.π.*, 153.

περιοχής, του Νικολάου Κιουπτσιόδη και Χατζή Ισαάκ Κιουπτσιόδη, τους οποίους αρχικά φυλακίζουν στην Άγκυρα και εν συνεχεία στέλνουν εξορία σε άγνωστο μέρος. Κατά τη διάρκεια των γεγονότων αυτών γίνονται δραστήρια διαβήματα για την απελευθέρωσή τους από την τοπική εκκλησιαστική αρχή. Οι διωγμοί των χριστιανών στις συγκεκριμένες περιοχές συνεχίζονται¹³.

Με διάφορες αναφορές που κάνουν, οι Σταυριώτες προσπαθούν να γνωστοποιήσουν το πρόβλημά τους στην κοινή γνώμη. Οι αναφορές απευθύνονται κυρίως προς τις πρεσβείες της Ρωσίας, της Ελλάδας, της Γαλλίας και της Αγγλίας. Υπάρχουν επίσης επιστολές και προς την οθωμανική κυβέρνηση ή προς εκκλησίες και οργανώσεις. Οι προσπάθειες τους φέρνουν κάποιο καλό αποτέλεσμα τον Απρίλιο του 1900. Οι δύο φυλακισμένοι απελευθερώνονται, η ελεύθερη άσκηση της θρησκείας κατοχυρώνεται με νομοθετικό διάταγμα, δίδεται στους κρυπτοχριστιανούς το δικαίωμα να καταγράφονται με το χριστιανικό τους όνομα και τέλος απαλλάσσονται από τη στρατιωτική θητεία, όπως ίσχυε και για τους υπόλοιπους χριστιανούς¹⁴.

Τα επόμενα χρόνια κυλούν με μία σχετική ηρεμία, η οποία ταράσσεται το 1905 εξαιτίας μίας απογραφής του πληθυσμού. Οι τουρκικές αρχές απαιτούν από τους Σταυριώτες του Άκ-ντάγ να εγγραφούν ως μουσουλμάνοι. Οι τελευταίοι αντιδρούν με συνέπεια νέους διωγμούς, φυλακίσεις και εξορίες. Για την βία που ασκείται προς τους Ρωμιούς του Άκ-ντάγ ο πατριάρχης Ιωακείμ ο Γ΄ διαμαρτύρεται προς την Υψηλή Πύλη¹⁵. Ιδιαίτερα τονίζει την δίκαιη άρνηση των χριστιανών να καταγραφούν ως μουσουλμάνοι, στηριζόμενοι στην προεπταετίας αναγνώρισή τους από το τουρκικό κράτος¹⁶.

Ένα σημαντικό πρόβλημα, που προκύπτει από την νέα απογραφή, είναι η απαλλαγή από την στρατολογία. Το αίτημα

¹³ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Πηγές της ιστορίας*, 133.

¹⁴ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι Εξισλαμισμοί*, 479-482.

¹⁵ Υπάρχει σχετική επιστολή στο παράρτημα, Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Πηγές της ιστορίας*, 255-257).

¹⁶ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Πηγές της ιστορίας*, 255-257.

της απαλλαγής από την στρατολογία ταυτίζεται για τους Σταυριώτες με τη γενικότερη διεκδίκηση της παραδοχής, από την πλευρά των τουρκικών αρχών, της ορθόδοξης ιδιότητας τους. Άλλωστε η απαλλαγή από την στρατολογία ήταν μία από τις βασικές διεκδικήσεις των αγώνων τους, γιατί ως ραγιάδες δεν θα είχαν την υποχρέωση να υπερασπιστούν τη οθωμανική «πατρίδα»¹⁷.

Παρά τις διαμαρτυρίες των Σταυριωτών, οι Τούρκοι τους κατέγραφαν με διπλά ονόματα, αποσκοπώντας στον εξαναγκασμό τους να προσχωρήσουν οριστικά στον ισλαμισμό και φυσικά στη στρατολόγησή τους. Απειλούσαν μάλιστα με θάνατο όσους αρνούνταν να καταγραφούν με μουσουλμανικά ονόματα¹⁸.

Το 1906 το Σταυριωτικό ζήτημα απασχολεί και την ελληνική κοινή γνώμη, καθώς οι Σταυριώτες επικαλούνται την συμπαράσταση και συνδρομή της ελληνικής κυβέρνησης. Εκπρόσωποι Σταυριωτών στην Πόλη ζητούν με αναφορά¹⁹ από τον Βασιλιά των Ελλήνων Γεώργιο και τον πρωθυπουργό Γ.Θεοτόκη²⁰, τη συμπαράστασή τους για την αναγνώριση της ορθόδοξης πίστης τους. Η αναφορά αυτή επιρρίπτει έμμεσα ευθύνες στο Πατριαρχείο, που δεν είχε πετύχει ως τότε να απογράφονται ως Έλληνες χριστιανοί²¹.

Υπάρχουν εφημερίδες που ασχολούνται μέσω της αρθρογραφίας τους με το Σταυριωτικό θέμα. Στις 5 Μαρτίου του 1906 πραγματοποιείται συλλαλητήριο στην αίθουσα της Εταιρείας των Φίλων του Λαού, κατά την οποία ομιλητές είναι ο καθηγητής πανεπιστημίου Παύλος Καρολίδης και ο διευθυντής της εφημερίδας «Κράτος» Αντώνιος Σπηλιωτόπουλος, εκδίδουν ακόμη ειδικό ψήφισμα, το οποίο αποστέλλουν στο Υπουργείο Εξωτερικών και στις Πρεσβείες των Μεγάλων Δυνάμεων. Την ίδια εποχή, με την ευκαιρία των

¹⁷ Νικολαΐδου Ι. Ελευθερία, *Οι κρυπτοχριστιανοί της Σπαθίας*, 418.

¹⁸ Νικολαΐδου Ι. Ελευθερία, *Ό.π.*, 418.

¹⁹ Η αναφορά των Σταυριωτών προς τον Βασιλιά των Ελλήνων υπάρχει στο παράρτημα.

²⁰ Το ίδιο υπόμνημα στάλθηκε την ίδια ημέρα και στον πρωθυπουργό της Ελλάδας Γ.Θεοτόκη. (Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Πηγές της ιστορίας.*, 260-261).

²¹ Νικολαΐδου Ι. Ελευθερία, *Ό.π.*, 417.

Ολυμπιακών Αγώνων, βρίσκεται στη Αθήνα ο βασιλιάς της Αγγλίας Εδουάρδος ο Ζ΄, οι Σταυριώτες ζητούν κι από αυτόν, όπως κι από τον βασιλιά της Ελλάδας Γεώργιο τον Α΄, την βοήθεια και μεσολάβησή τους²².

Η επανάσταση των Νεότουρκων του 1908 και η ανακήρυξη του Συντάγματος έβαλε τέλος στους διωγμούς. Με την επικράτηση του Συντάγματος δόθηκε κάποια ισοπολιτεία, γεγονός το οποίο ενθάρρυνε τους Σταυριώτες να συνεχίσουν τις ενέργειες για την αναγνώριση της πίστεώς τους²³. Απευθύνονται σε βουλευτές της Τραπεζούντας και της Αργυρούπολης. Μετά από αυτό το πρόβλημα των κατοίκων του Σταυρί κατατίθεται ως θέμα στο επαρχιακό συμβούλιο Τραπεζούντας στις 24 Φεβρουαρίου του 1909. Εκεί αναγνωρίζεται το δίκαιο αίτημά τους και η ανάγκη να λυθεί το πρόβλημα άμεσα. Το κυριότερο αίτημά των Σταυριωτών, το οποίο κάνουν γνωστό στο νεοτουρκικό κοινοβούλιο στην Κωνσταντινούπολη με αναφορές και επιστολές, είναι η διαγραφή της προσθήκης «Tenessour-roum» από τους καταλόγους²⁴.

Αλλά και οι κρυπτοχριστιανοί των νομών Τραπεζούντας, Αργυρούπολης και Ματσούκας στις 15 Δεκεμβρίου του 1909 στέλνουν νέες αναφορές²⁵ προς τους βουλευτές της τουρκικής βουλής, Τραπεζούντας, Αργυρούπολης και Σερβίων. Στις αναφορές αυτές θίγουν το πρόβλημα του Τενεσουρισμού, που ακόμη υφίσταται με τις δυσάρεστες συνέπειές του, και τους ζητούν να θέσουν το θέμα στην τουρκική βουλή²⁶.

Οι αγώνες των κρυφών του Σταυρί τελικά δικαιώνονται. Κατά απόφαση της τουρκικής βουλής, στις 24 Μαρτίου του 1910, δόθηκε θρησκευτική ελευθερία στους κρυφούς χριστιανούς της Τραπεζούντας και του Άκ-ντάγ²⁷. Την ίδια ημέρα το Υπουργείο Εσωτερικών των Νεότουρκων στέλνει την σχετική εγκύκλιο

²² Μηλιώρη Ε.Νίκου, *Οι Κρυπτοχριστιανοί*, 32-33.

²³ Κανδηλάπτου Κάνεως Θ. Γεωργίου, *Ό.π.*, 67.

²⁴ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι Εξισλαμισμοί*, 494.

²⁵ Υπάρχουν ο συγκεκριμένες αναφορές στο παράρτημα, (Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Πηγές της ιστορίας*, 272-274).

²⁶ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Πηγές της ιστορίας*, *Ό.π.*, 270-274.

²⁷ Χρυσόστομος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, *Ό.π.*, 99.

στο νομάρχη Τραπεζούντας, ο οποίος δεν δείχνει μεγάλη προθυμία και από τις 24 Μαρτίου κοινοποιεί το έγγραφο στο Μητρόπολη Τραπεζούντας στις 29 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου. Ο Μητροπολίτης βέβαια φροντίζει αμέσως να το στείλει σε όλους τους ενδιαφερόμενους²⁸.

Οι Νεότουρκοι όμως, που είχαν αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας, βρήκαν τρόπους να αντιδράσουν παρά τις ηχηρές και επιφανειακές διακηρύξεις περί ελευθερίας. Προέβησαν σε κατασχέσεις των κτημάτων των Σταυριωτών, με την πρόφαση ότι οι ιδιοκτήτες τους ήταν γραμμένοι ως μουσουλμάνοι. Κι όχι μόνο αυτό, αλλά οι τοπικές αρχές εφεύρισκαν συνεχώς τρόπους να τους καταπιέζουν και να τους παρεμποδίζουν στη τέλεση της λατρείας τους ως χριστιανοί²⁹.

Η γενική επιστράτευση του 1914 σε ολόκληρη τη Τουρκία έσπειρε το φόβο στους κατοίκους του Άκ-ντάγ. Οι φόβοι τους δεν ήταν αδικαιολόγητοι, καθώς οι τουρκικές αρχές με την πρόφαση της επιστράτευσης μεταχειρίστηκαν βία εναντίον τους, επιτάξανε τρόφιμα και ζώα χωρίς αποζημίωση και έστειλαν τους άνδρες σε εργατικά τάγματα μακριά από τις οικογένειες τους. Οι συνθήκες διαβίωσης στα τάγματα αυτά ήταν άθλιες. Πολλοί δεν άντεχαν τις κακουχίες και πέθαναν, δίδοντας ένα τέλος στα διαρκή βασάνα τους. Αλλά και για αυτούς, που δεν έλαβαν μέρος στην επιστράτευση, οι συνθήκες διαβίωσης δεν ήταν καλύτερες. Η πείνα υπήρξε βασικός λόγος που ώθησε αρκετούς Σταυριώτες κατά τη διάρκεια του πολέμου να καταγραφούν ως μουσουλμάνοι. Το συσσίτιο με δελτίο, το οποίο είχε καθιερώσει η τουρκική κυβέρνηση, ανάγκασε ακόμα κι αυτούς, που ήταν επισήμως αναγνωρισμένοι χριστιανοί, αλλά είχαν συνάψει γάμο με Σταυριώτες, να χαρακτηρίζονται μωαμεθανοί³⁰.

Η οριστική λύση στα προβλήματα των Σταυριωτών έρχεται με την ανταλλαγή των πληθυσμών, που έπεται της καταστροφής. Η ανταλλαγή γίνεται με βάση το θρήσκευμα. Στους Σταυριώτες δίδεται η ελευθερία να δηλωθούν επισήμως

²⁸ Πρίντζιπας Θ.Γ, 'Ο.π, 158.

²⁹ Μηλιώρη Ε.Νίκου, 'Ο.π, 32-33.

³⁰ Βαλαβάνη Κ. Γεωργίου, 'Ο.π, 272-273.

ως χριστιανοί. Αυτό που τόσα χρόνια ζητούσαν επίμονα το πέτυχαν. Το τίμημα βέβαια ήταν βαρύ, έπρεπε να αφήσουν την αγαπημένη τους πατρίδα. Τόσοι ήταν εκείνοι που έφυγαν, ώστε τα χωριά εκείνα ερήμωσαν³¹.

Από τα Άκ-ντάγ Μαντέν ήρθαν περίπου 180 οικογένειες στην Ελλάδα. Εγκαταστάθηκαν στα προάστια της Αθήνας, του Πειραιά, στη Γουμένισσα, στα Γρεβενά και στη Βυρώνεια. Οι Σταυριώτες από το Σταυρί ερχόμενοι στην Ελλάδα, εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα, στον Πειραιά, στο Βόλο, στη Θεσσαλονίκη, στο Θοδωράκι Κιλκίς, στην Πτολεμαΐδα, στο Ωραιόκαστρο Θεσσαλονίκης, στη Νέα Σάντα, στη Δράμα και στην Αλεξανδρούπολη³².

³¹ Πρίντζιπας Θ.Γ, 'Ο.π, 163.

³² Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι Εξισλαμισμοί*, 514.

V. Η ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΚΛΩΣΤΩΝ

Η φαινομενική εξόμωση ήταν μία λύση για τους κατοίκους του Πόντου, οι οποίοι ακολούθησαν το δρόμο της διπιστίας υπό το βάρος των πιέσεων των Οθωμανών. Αλλά από την στιγμή ακριβώς που έλαβαν αυτή την απόφαση και την έθεσαν σε εφαρμογή, άρχισε ένα άλλο μαρτύριο για αυτούς. Από την μία πλευρά η αγωνία της αποκαλύψεως, γιατί ήταν αμείλικτη η τιμωρία για όσους απαρνιόταν το μουσουλμανισμό, δηλαδή θάνατος, κι από την άλλη ο πόνος της μεταμέλειας. Κάθε φορά που γύριζαν από το τζαμί έκλαιγαν μπροστά στην εικόνα του Χριστού, που την είχαν κρυμμένη στα άδυτα του σπιτιού τους¹, καθώς θυμόντουσαν τα λόγια Του «όποιος με απαρνηθεί προ των ανθρώπων, αυτόν θα αρνηθώ κι εγώ ενώπιον του Πατρός μου που ζει στον ουρανό²».

Αυτό το δράμα των κλωστών περιγράφει ο Πόντιος ιστορικός Α. Παπαδόπουλος ως εξής: «Ποσάκις επιστρέφοντες από το τουρκικό τζαμί, όπου προσευχήθησαν μαζί με τους άλλους μουσουλμάνους, αυτοί το νουν εις τον Θεόν των χριστιανών ανυψώντες και μυστικά χριστιανικάς ευχάς εκφέροντες, δεν αντίκρυζαν εις τη τεταραγμένην συνείδησιν των με τέλειαν συντριβήν της ψυχής και δεν έπιπταν αμέσως επί προσώπου και δεν έβρεχαν την γήν με θερμά δάκρυα, μη τολμώντες μηδέ επιείκειαν να ζητήσουν για τη δειλία και ατολμία των³».

Οι κρυπτοχριστιανοί ζούσαν σε μία διαρκή εσωτερική αναταραχή. Στις πράξεις τους έβλεπαν κάτι ανάλογο με αυτό που είχε κάνει ο απόστολος Πέτρος, ο οποίος είχε αρνηθεί το Χριστό τρεις φορές, και έλπιζαν στη συχώρηση με την πεποίθηση ότι διαφορετικά δεν θα μπορούσε να επιβιώσει ο χριστιανισμός. Κατά κανόνα η εκκλησία ενθάρρυνε τους ανθρώπους να υπομένουν με την ιδιότητα του

¹ Μηλιώρης Ε. Νίκος, *Οι Κρυπτοχριστιανοί*, 41.

² Nestle – Aland, *Novum Testamentum Graece, Κατά Ματθαίου*, 10, 32-33.

³ Ανώνυμος, *Ο Κρυπτοχριστιανισμός στον Πόντο*, radiopontos.gr, δημοσιεύθηκε στις 3/6/2008.

κρυπτοχριστιανού και τροφοδοτούσε την πίστη τους με την ελπίδα ότι κάποια μέρα θα βελτιωθεί η κατάστασή τους⁴. Η ενθάρρυνση από την πλευρά της εκκλησίας δεν σταματούσε μόνο εκεί, αλλά επειδή την ύπαρξη των κρυπτοχριστιανών την γνώριζε πολλές φορές και ο Αρχιερέας της περιοχής, φρόντιζε να στέλνει, ανάλογα με την περίπτωση και με κάθε προφύλαξη, παπά για να τελέσει τα μυστήρια⁵.

Το πώς λάτρευαν οι άνθρωποι αυτοί τον Θεό τους είναι ένα εύλογο ερώτημα και σίγουρα φαίνεται σε πολλούς από εμάς δύσκολο έως και ακατόρθωτο να συνέβαινε επί τόσους αιώνες χωρίς να γίνεται αντιληπτό από τους Τούρκους. Κι όμως οι κλωστοί είχαν βρει τρόπους και τόπους να τελούν τα μυστήριά τους και να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, έχοντας το μυστικό τους καλά κρυμμένο.

Ο διπλός τρόπος ζωής τους ανάγκαζε καταρχήν να χρησιμοποιούν δύο ονόματα, ένα μουσουλμανικό και ένα χριστιανικό, το οποίο βεβαίως γνώριζαν ελάχιστοι. Έπειτα ήταν υποχρεωμένοι να ακολουθούν δύο τρόπους λατρείας, την ημέρα συμπροσεύχονταν με τους μωαμεθανούς στα τζαμιά, ενώ μυστικά έλεγαν χριστιανικές προσευχές. Τη νύχτα τελούσαν τις χριστιανικές ακολουθίες⁶ σε χριστιανικό ναό και φύλαγαν σε κρυφά ντουλάπια και αμπάρια άγιες εικόνες, τα καντήλια και ιερά σκεύη. Οι κρυπτοχριστιανοί, κυρίως της υπαίθρου, είχαν δικούς τους ναϊσκούς υπόγειους⁷. Για τους κρυφούς των πόλεων τα πράγματα ήταν πιο δύσκολα, την ύπαρξή τους γνώριζαν μόνο ο Αρχιερέας και κάποιοι ιερείς της περιοχής, εκκλησιάζονταν με πολλές προφυλάξεις φοβούμενοι μήπως γίνουν αντιληπτοί στους συμπολίτες τους Τούρκους⁸.

Στα χωριά, όπου όλοι οι κάτοικοι ήταν Έλληνες, η τήρηση των χριστιανικών εθίμων και τύπων γινόταν πιο εύκολα και χωρίς κινδύνους. Ο παπάς μεταμφιεσμένος σε χότζα έμπαινε στις υπόγειες εκκλησίες, που είχαν οι κρυπτοχριστιανοί και

⁴ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 338.

⁵ Μηλιώρης Ε. Νίκος, *Ο.π.*, 48.

⁶ Τριανταφυλλίδου Περικλέους, *Τα Ποντικά*, 89-90.

⁷ Πελαγίδης Στάθης, *Το Κρυπτοχριστιανικό ζήτημα στον Πόντο*, 90.

⁸ Τριανταφυλλίδου Περικλέους, *Ο.π.*, 90

λειτουρούσαν χριστιανικά. Στα μεικτά χωριά όμως, με χριστιανούς και μουσουλμάνους, τα πράγματα ήταν πιο δύσκολα και επικίνδυνα, γιατί αν μαθαινόταν, πως κάποιος κρυπτοχριστιανός ασκούσε τα χριστιανικά του καθήκοντα, συλλαμβανόταν⁹.

Ανάμεσα στους κρυπτοχριστιανούς ήταν συνηθισμένο φαινόμενο οι ιερείς να έχουν διπλή ιδιότητα, δηλαδή του χότζα και του παπά. Σχετικό είναι το περιστατικό που διηγείται στον Ν.Μηλιώρη ένας Μικρασιάτης διανοούμενος, ο οποίος, όταν ήταν νέος, είχε φιλοξενηθεί σε ένα τουρκικό χωριό στην Αμάσεια στο σπίτι ενός σεβάσμιου Τούρκου χότζα. Παρατήρησε πως τις Κυριακές το πρωί ο χότζας και άλλοι κάτοικοι χάνονταν από τη κίνηση του χωριού. Υπέθεσε πως βρίσκεται σε χωριό κρυφών. Μετά από μία συζήτηση που είχε με το χότζα συνέβησαν τα ακόλουθα: « Την άλλη Κυριακή τον σήκωσε νωρίς και του είπε να τον ακολουθήσει. Φτάσανε προς την έξοδο του χωριού. Κατέβηκαν σε ένα υπόγειο, περάσανε κάποιο διάδρομο και μπήκανε σε ένα υπόγειο πάλι χώρο διαρρυθμισμένο σε εκκλησία, με εικόνες, με καντήλια κ.λ.π. Εκεί ήταν μαζεμένοι όλοι οι άντρες του χωριού και εκεί με το χότζα ως παπά τελέσανε τη χριστιανική λειτουργία τους¹⁰».

Το 1914 ο Dawkins επισκέφτηκε στην Κρώμνη μία υπόγεια εκκλησία, την οποία περιγράφει με αρκετές λεπτομέρειες. Η εκκλησία, που επισκέφτηκε, βρισκόταν στο χωριό Σαράντον, στο δρόμο από την Κρώμνη για την Ίμερα. Εκ πρώτης όψεως φαινόταν ένα συνηθισμένο αλώνι, πίσω από αυτό όμως υπήρχε ένα μικρό τοιχίο με πόρτα δεξιά και πίσω από αυτήν ένα χαντάκι καλυμμένο με χόρτα. Η πόρτα αυτή οδηγούσε σε ένα χώρο, ο οποίος παλιότερα χρησίμευε ως αποθήκη, εκεί υπήρχε μία εικόνα και ένα μανουάλι. Στο πίσω μέρος υπήρχε μία άλλη πόρτα, αυτή οδηγούσε στη πραγματική εκκλησία. Στο εσωτερικό της είχε τέμπλο, εικόνες και πολλά ξυλόγλυπτα¹¹.

Σχετικά με τις υπόγειες εκκλησίες, τις ευρισκόμενες εντός των σπιτιών, πολύ ενδιαφέρουσα είναι η διήγηση του Γ.Κ

⁹ Σαμουηλίδης Χρήστος, *Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού*, 158.

¹⁰ Μηλιώρης Ε. Νίκος, *Οι Κρυπτοχριστιανοί*, 88.

¹¹ Dawkins R.M, *The Crypto Christians of Turkey*, 262-263.

Χατζόπουλου, όπου μας περιγράφει μία τέτοια εκκλησία μέσα από τα μάτια του Ιωσήφ, παιδί Ελλήνων που μετά των θάνατο των γονιών του υιοθετήθηκε από έναν Ιμάμη. Ο Ιωσήφ ανακαλύπτει έκπληκτος ότι ο Ιμάμης είναι κρυπτοχριστιανός. «Έβγαλε από την τσέπη του ένα χοντρό σιδερένιο κλειδί, που το είχε δεμένο με σκοινί στο ζωνάρι του, ξεκλείδωσε και μπήκαμε μέσα, ...Ύστερα σήκωσε προσεκτικά το μεγαλύτερο κιλίμι και φάνηκαν τα σανίδια που δεν είχαν συνέχεια πέρα για πέρα. Έσκυψε έπιασε ένα σιδερένιο χερούλι και σήκωσε το καπάκι. Μπροστά μας φάνηκε μια σκάλα που οδηγούσε στο υπόγειο του οντά...Μέσα στο μισοσκόταδο αχνοφωτίστηκαν τα πρόσωπα του Χριστού, της Παναγίας και των Αγίων. Ύστερα άναψε κι άλλα κεριά...Ο Ιμάμης έκανε το σταυρό του και φίλησε μία μία τις εικόνες»¹².

Παρόλο που η θέση των κλωστών ήταν δύσκολη, διατηρούσαν τη θρησκεία τους και φρόντιζαν να μην παραλείπουν τους λατρευτικούς τύπους τους. Ήταν πολύ ευσεβείς, τακτικοί στην προσευχή τους και τηρούσαν κατά γράμμα τους ιερούς κανόνες της θρησκείας. Η θεία λειτουργία τελούταν με άκρα μυστικότητα, συνήθως τρεις ώρες πριν το ξημέρωμα για να μη γίνουν αντιληπτοί στους Τούρκους. Οι βαπτίσεις, οι γάμοι, οι κηδείες και το ευχέλαιο γινόταν τη νύχτα 10-11 μ.μ¹³.

Η βάπτιση, που είναι από τα σημαντικότερα μυστήρια στη ζωή ενός χριστιανού, γινόταν με μυσταγωγικό τρόπο. Μαζευόταν λίγοι άνθρωποι στο σπίτι του παιδιού. Ανήλικα παιδιά, στα οποία δεν είχαν ακόμη εμπιστοσύνη, δεν ήταν παρόντα σε κανένα μυστήριο. Μόνο όταν έκριναν ότι ήταν ώριμα και έτοιμα να δεχθούν το μεγάλο μυστικό, τότε γινόταν η μύηση τους. Η μητέρα του παιδιού δεν έπρεπε να παραβρίσκεται στο μυστήριο, για αυτό και πήγαινε σε κάποιο γειτονικό, συγγενικό σπίτι. Σε όλα υπήρχαν οικονομία. Αντί του Πιστεύω, ο νονός¹⁴ έλεγε μόνο το «Πιστεύω εις έναν Θεόν Ιησού Χριστόν», αλλά το εννοούσε. Μόλις τελείωνε το μυστήριο

¹² Γ.Κ Χατζόπουλος, *Ιωσήφ ο Δίπιστος*, 82.

¹³ Ανδριώτη Π. Νικ, *Κρυπτοχριστιανικά κείμενα*, 125.

¹⁴ Στην ποντιακή διάλεκτο ο νονός καλείται δεξάμενος.

ένα παιδί, από τα μνημένα, έτρεχε στο σπίτι όπου ήταν η μητέρα του νεοφώτιστου και *σχαρίαζε νατην*, δηλαδή της ανήγγελλε το όνομα του παιδιού. Η αμοιβή του αγγελιοφόρου ήταν ένα δώρο που είχε έτοιμο η μητέρα για το *σχαρίασμα*. Έτσι το παιδί αποκτούσε ένα όνομα χριστιανικό δίπλα στο οθωμανικό¹⁵.

Όταν δεν υπήρχε δυνατότητα σε κάποιο χωριό να γίνει το μυστήριο, συνήθως εξαιτίας της έλλειψης ιερέως, τότε μετακινούνταν νύχτα σε εκκλησίες φανερών χριστιανών, που απείχαν πολλές ώρες μακριά, ή στα μοναστήρια ψηλά στα βουνά. Αφού γινόταν η βάπτιση, επέστρεφαν το ίδιο βράδυ για να μη τους καταλάβει κανείς¹⁶.

Για τη θεία μετάληψη έπρεπε να πάνε και τα μικρά παιδιά. Ήταν πραγματικά πολύ δύσκολο για ένα μικρό παιδί να σηκωθεί μέσα στη νύχτα και με όλες τις προφυλάξεις να πάει στην εκκλησία να κοινωνήσει. Φυσικά τις επόμενες μέρες έπρεπε να προσέξει να μη του ξεφύγει κουβέντα¹⁷.

Από όλες τις θρησκευτικές τελετές και μυστήρια συναντούσαν δυσκολίες στην εκτέλεση τριών. Αυτά ήταν οι γάμοι, οι κηδείες και το ραμαζάνι. Στην εκτέλεση των συγκεκριμένων τελετών οι κινήσεις τους γίνονταν με μεγάλη σχολαστικότητα και προσοχή¹⁸.

Μεγάλη αγωνία είχαν οι κρυπτοχριστιανοί γονείς για την αποκατάσταση των παιδιών τους, κυρίως των θυγατέρων τους. Πολλές φορές κατέφευγαν στη χρήση διαφόρων τεχνασμάτων, για να ανατρέψουν ένα πιθανό γάμο των κοριτσιών τους με κάποιον επίδοξο Τούρκο γαμπρό¹⁹. Το δόσιμο ενός κοριτσιού το

¹⁵ Ανδρεάδης Γεώργιος, *Οι Κλωστοί*, 43-44.

¹⁶ Ανδριώτη Π. Νικ, *Ο.π.*, 84.

¹⁷ Ανδριώτη Π. Νικ, *Ο.π.*, 84.

¹⁸ Κανδηλάπτου Κάνεως Θ. Γεωργίου, *Οι μάρτυρες του Χριστιανισμού*, 37.

¹⁹ Στο Διήγημα του Π.Μελανοφρύδη, *Οι Κλωστοί*, οι κρυπτοχριστιανοί γονείς της Ελένης, μουσουλμανικό όνομα Λειλά, για να μπορέσουν να αποφύγουν να παντρέψουν την κόρη τους με Τούρκο και ταυτόχρονα για να μην το προσβάλουν, ζητούν τη βοήθεια του ηγουμένου του μοναστηριού της Παναγίας Γουμεράς. Πηγαίνει το κορίτσι στο μοναστήρι με τη μητέρα της για να θεραπευτεί από ένα πρόβλημα στα μάτια (Συνήθιζαν Έλληνες και Τούρκοι να καταφεύγουν στο μοναστήρι για θεραπεία σε θέματα υγείας, καθώς ο ηγούμενος παρασκεύαζε από βότανα φάρμακα, άλλωστε οι Τούρκοι είναι γνωστό ότι σέβονταν και ευλαβούνταν πολλούς από τους Άγιους της εκκλησίας μας). Έπειτα από

θεωρούσαν χάσιμο, γιατί ανήκε πια στην οικογένεια του γαμπρού και εκεί θα τούρκιζε²⁰. Επιθυμία τους ήταν να παντρεύουν τις κόρες τους με κάποιον κρυπτοχριστιανό γαμπρό ή ακόμα και φανερό χριστιανό²¹.

Οι κλωστοί δεν έδιναν ποτέ τις κόρες τους σε Τούρκους, αλλά οι άνδρες δεν δίσταζαν να παίρνουν γυναίκες από τους Τούρκους γείτονές τους²². Στις πόλεις ήταν πιο συχνό αυτό το φαινόμενο, να γίνονται δηλαδή γάμοι κλωστών με γυναίκες μουσουλμάνες. Σε αυτή την περίπτωση ο νυμφευμένος δεν εκτελούσε τα συζυγικά του καθήκοντα, γιατί πίστευε πως θα μολυνθεί, αν προηγουμένα δεν την έπειθε να βαπτισθεί χριστιανή. Μερικές ημέρες μετά το γάμο την έπαιρνε με σκοπό να επισκεφτούν την πατρίδα του και την οδηγούσε σε κάποιο μοναστήρι με την πρόφαση ότι θα περάσουν εκεί τη νύχτα για να ξεκουραστούν από την πεζοπορία. Επειδή στα μοναστήρια συνήθιζαν να προσέρχονται και μωαμεθανοί και χριστιανοί, για να βρουν λύτρωση στα βάσανά τους, δεν κινούσε υποψίες στην κοπέλα η διαμονή εκεί. Η διαμονή στο μοναστήρι παρατεινόταν και στο μεταξύ κατέφθαναν και κάποιοι συγγενείς του γαμπρού. Σε όλο αυτό το διάστημα ο γαμπρός περιποιούταν τη νύφη, όμως δεν είχε συζυγικές σχέσεις μαζί της. Οι συγγενείς προετοίμαζαν την κοπέλα με καλοπιάσματα για την αποκάλυψη του μυστικού τους. Στη συνέχεια αποκάλυπταν την ταυτότητά τους και της έλεγαν τι θα έπρεπε

συνεννόηση καταστρώνεται ένα σχέδιο, σύμφωνα με το οποίο γίνεται απαγωγή του κοριτσιού από έναν νεαρό επίσης κρυπτοχριστιανό. Ύστερα από αυτό το γεγονός οι γονείς του κοριτσιού, μη μπορώντας να κάνουν διαφορετικά, δίνουν την ευχή τους στο ζευγάρι. Έτσι το κέρδος είναι διπλό, από την μία πλευρά πραγματοποιείται η επιθυμία των γονιών, να παντρευτεί η κόρη τους χριστιανό και από την άλλη ρίχνουν στάχτη στα μάτια των Τούρκων συντοπιτών τους.

²⁰ Ανδρεάδης Γεώργιος, *Ο.π.*, 39.

²¹ Όπως ακριβώς συνέβη και στη περίπτωση των δύο Κρητικών αδερφών ναυτικών, οι οποίοι κατέπλευσαν στο λιμένα της Τραπεζούντας. Εκεί με ένα έξυπνο τέχνασμα ένας σεβάσμιος χότζας καταφέρνει να απομονώσει τον ένα από τους δύο και να τον πείσει να παντρευτεί τη μία του κόρη αυτός και την άλλη ο αδερφός του. Έτσι ο χότζας, ο οποίος ήταν κρυπτοχριστιανός ιερέας, καταφέρνει να αποκαταστήσει τα παιδιά του και να τα στείλει στην Ελλάδα, να λατρεύουν ελεύθερα τη θρησκεία τους. (Π.Β Σαλπασιδής, *Η περιπέτεια δύο κρυφών ναυτικών, Ποντιακά φύλλα 2, 1937, 450*).

²² Hasluck, W.F. , *The Crypto-Christians of Trebizond*, *The journal of Hellenic Studies*, Vol.XLI, Part II, 1921, 473.

να κάνει από εδώ και πέρα, εάν ήθελε να συμβιώσει με το σύζυγό της. Εκείνη μακριά από τους δικούς της ανθρώπους και μπροστά στον έρωτα, που της έδειχνε ο νυμφίος, δεχόταν να τον ακολουθήσει²³.

Υπήρχαν όμως φορές που η κοπέλα επέμενε στην άρνησή της. Στην περίπτωση αυτή ο νέος υποκρινόταν δειλία και ετοιμαζόταν να δραπετεύσει. Παρουσιαζόταν τότε μπροστά στη κοπέλα και με δάκρυα στα μάτια την αποχαιρετούσε για πάντα δείχνοντας μεγάλη λύπη, ώστε εκείνη δεν μπορούσε πλέον να αντισταθεί και έτσι δεχόταν να βαπτισθεί χριστιανή²⁴.

Το σχέδιο αυτό σχεδόν πάντα πετύχαινε. Υπάρχει μόνο μία καταγεγραμμένη περίπτωση, στην οποία έγινε κάτι το αναπάντεχο. Κατά το έτος 1825 ένας ισχυρός και πλούσιος άντρας Κρωμναίος, ο Αζίζ Αγάς, παντρεύτηκε την κόρη ενός πλούσιου και καθαρού Οθωμανού. Οδήγησε την κοπέλα στο μοναστήρι της Παναγίας Σουμελάς, όπου σχετικά εύκολα την έπεισε να βαπτιστεί. Με την πρώτη ευκαιρία, όμως, η γυναίκα δραπέτευσε και πρόδωσε τον άντρα της στους συγγενείς της. Τότε αυτοί στράφηκαν εναντίον αυτού και των ανθρώπων του. Έγινε μάλιστα και δίκη, στην οποία καταναλώθηκαν πολλές χιλιάδες γρόσια από την πλευρά των κλωστών, για να μη φανερωθεί το μυστικό τους²⁵. Σημαντικό ρόλο για την έκβαση της δίκης έπαιξε μία δυναμική γυναίκα Κρωμναία η Αφιτάπ Χανούμ²⁶.

Για να αποφεύγουν τέτοιες δυσάρεστες καταστάσεις οι κλωστοί φρόντιζαν να αρραβωνιάζουν τα παιδιά τους μικρά. Το μυστήριο του γάμου γινόταν κρυφά τη νύχτα και την επόμενη ημέρα γινόταν και τα καθιερωμένα της μουσουλμανικής θρησκείας²⁷.

²³ Τριανταφυλλίδου Περικλέους, Ό.π., 91.

²⁴ Τριανταφυλλίδου Περικλέους, Ό.π., 91-92.

²⁵ Κανδηλάπτου Κάνεως Θ. Γεωργίου, Ό.π., 38-39.

²⁶ Η Αφιτάπ Χανούμ, προσποιούμενη μία Αρμένισσα, κατηγορήσε μπροστά στο δικαστήριο τον Αζίζ Αγά, ότι τάχα προσπάθησε να την εξισλαμίσει παρουσιάζοντάς τον ως έναν φανατικό πιστό μουσουλμάνο (Λαμπαρδής Πασχάλης, *Οι φύλακες της Ανατολίας*, 122-124).

²⁷ Ανδριώτη Π. Νικ, Ό.π., 84-85.

Οι κλωστοί κατά τη διάρκεια της ζωής τους βασανίζονταν έντονα από την ιδέα πως όταν θα πέθαιναν θα τους έθαβαν σαν μουσουλμάνους, χωρίς τη συγχώρεση ή την ευλογία παπά κρυφού ή φανερού²⁸. Όταν πέθαινε κάποιος κρυπτοχριστιανός, καλούσαν τον παπά κρυφά να διαβάσει μία συνοπτική νεκρώσιμη ακολουθία πριν τον κηδέψουν ως μουσουλμάνο στο μωαμεθανικό νεκροταφείο²⁹. Όταν πάλι δεν υπήρχε αυτή η δυνατότητα, ο παπάς διάβαζε χαμηλόφωνα τη νεκρώσιμη ακολουθία στην εκκλησία, την ίδια ώρα που κήδευαν το νεκρό κατά τα μουσουλμανικά έθιμα³⁰.

Υπήρχαν βέβαια και περιπτώσεις, κατά τις οποίες κήδευαν το νεκρό ως μωαμεθανό και τη νύχτα ο ιερέας πήγαινε, συνήθως με τη συνοδεία κάποιου συγγενή του νεκρού, στο μνήμα του κρυπτοχριστιανού αποθανόντα και διάβαζαν τη νεκρώσιμη ακολουθία. Μία τέτοια περίπτωση προκύπτει από την παρακάτω διήγηση:

«Όταν πέθανε ο πατέρας του Χουρσίτ, ο Αλιάγας, μαζεύτηκαν οι Τούρκοι στο σπίτι και με το μολλά τους, έχοντας το νεκρό στους ώμους, τον συνόδεψαν στη τελευταία του κατοικία. Μετά από αυτό επέστρεψαν στο σπίτι του Χουρσίτ-εφέντη για τα συλλυπητήρια, ήπιαν σερπέτι και καφέ, έφαγαν το φαΐ της λύπης και γύρισαν στα σπίτια τους. Το ίδιο βράδυ, σκοτάδι, πίσσα, κάτω από τη βροχή, στους δρόμους δεν υπήρχε ψυχή, όλοι κοιμόντουσαν, ο παπα-Μιχάλης παίρνοντας όλες τις προφυλάξεις, ήρθε από το Κορκωτά και χτύπησε την πόρτα του Χουρσίτ. Εκείνος φυσικά ήταν ξύπνιος. Πετάχτηκε άνοιξε την πόρτα και οι δύο τους μαζί, μια εδώ γλιστρώντας μια εκεί, έφτασαν στα μνήματα. Πήγαν πάνω από το μνήμα του Αλιάγα και διάβασε ο παπα-Μιχάλης τη νεκρώσιμη ακολουθία, σταύρωσε το μνήμα και στη συνέχεια επέστρεψαν στο σπίτι³¹.»

Στην Κρώμνη το χειμώνα δεν υπήρχαν Τούρκοι, την άνοιξη όμως, κυρίως κατά το ραμαζάνι, ερχόταν ένας χότζας

²⁸ Μηλιώρης Ε. Νίκος, *Ο.π.*, 45.

²⁹ Ανδριώτη Π. Νικ, *Ο.π.*, 12.

³⁰ Hasluck, W.F. , *The Crypto-Christians of Trebizond*, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol.XLI, Part II, 1921, 473.

³¹ Π.Μελανοφρύδη, *Οι Κλωστοί*, 30.

για να εκτελέσουν οι υποτιθέμενοι πιστοί τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Ο χότζας επί τρεις ή ακόμη και τέσσερις μήνες περίμενε να τον καλέσουν σε κάποιο τοκετό για να κάνει περιτομή ή σε κανένα θάνατο για την κηδεία. Αδίκως περίμενε, γιατί αν συνέβαινε θάνατος, με κάποια αφορμή απομάκρυναν το χότζα από το χωριό μέχρι να τελειώσει η νεκρώσιμη ακολουθία, την οποία τελούσε ιερέας. Κάποτε υπήρξε ένας αφελής χότζας, ο οποίος επί δώδεκα χρόνια επισκεπτόταν τακτικά την Κρώμνη σαν θρησκευτικός αρχηγός του τόπου. Σε ένα ταξίδι του αντάμωσε μία ομάδα ανθρώπων που κουβαλούσε πάνω σε ένα φορείο έναν άρρωστο. Ρωτώντας έμαθε πως τον πήγαιναν για αλλαγή κλίματος και θεραπεία στην Αργυρούπολη. Τότε τους συνέστησε να τον πάνε στην Κρώμνη, γιατί οι άνθρωποι εκεί δεν πέθαιναν, καθώς δέκα χρόνια δεν είχε δει ούτε μία κηδεία³².

Μετά τη φανέρωση των κρυφών, η πύλη του νεκροταφείου στην Τραπεζούντα ήταν κλειστή για αυτούς. Το νεκροταφείο είχε ντουβάρι για περίβολο και πάνω σε αυτό βρίσκονταν μερικές φτωχικές καλύβες. Μία κατοικία ήταν δίπατη και την είχε μία Αρμένισσα χήρα. Το δεύτερο πάτωμα προεξείχε από το ντουβάρι του νεκροταφείου και το παράθυρο ενός δωματίου έβλεπε μέσα σε αυτό. Με μια μικρή αμοιβή, οι χριστιανοί ανέβαιναν στο σπίτι της Αρμένισσας και από εκεί ατένιζαν τους τάφους των προγόνων τους, θύμιαζαν, έκαναν προσευχές και τρισάγια. Οι γυναίκες που ανέβαιναν στο σπίτι της Αρμένισσας, ιδιαίτερα το ψυχοσάββατο, ήταν οι νέες μυροφόρες, γιατί με φόβο θεού και ανθρώπων εκτελούσαν το καθήκον τους απέναντι στους προσφιλείς προγόνους τους³³.

Οι κλωστοί κρατούσαν με σχολαστικότητα όλες τις νηστείες και η θεία κοινωνία γινόταν με φόβο θεού³⁴. Σε κάθε νηστεία οθωμανική (ραμαζάνι) ερχόταν μολάς στις πολυπληθέστερες συνοικίες, όπως στη Μόχωρα που ήταν μεγάλη συνοικία κλωστών και έστελναν πολλές φορές των χρόνο κάποιο μολά για την καθιερωμένη προσευχή. Κατά τη

³² Ανδριώτη Π. Νικ, Ό.π., 75.

³³ Ανδρεάδης Γεώργιος, Ό.π, 91-92.

³⁴ Ανδρεάδης Γεώργιος, Ό.π, 59.

διάρκεια της προσευχής επικρατούσε αταξία και στις παρατηρήσεις του μολά απαντούσαν με διάφορες δικαιολογίες³⁵.

Την παραπάνω συμπεριφορά γνώριζαν κάποιοι μωαμεθανοί, οι οποίοι διαβεβαίωσαν το μολά ότι πρόκειται για κρυφούς χριστιανούς. Τον συμβούλεψαν να τους δοκιμάσει με τον εξής τρόπο. Την πρώτη βδομάδα της σαρακοστής, που συνέπεσε με το ραμαζάνι, αγόρασε ο μολάς ένα κομμάτι παστουρμά και το έφερε στη Κρώμνη. Την ώρα της προσευχής κάποιος πρόκριτος επισκέφθηκε τον μολά και μετά από έρευνα που έκανε στο δισάκι του κατάλαβε τον ύπουλο σκοπό του. Ενημέρωσε και τους υπόλοιπους και όλοι μαζί απευθύνθηκαν στον ηγούμενο της μονής του Αληθινού για να τους υποδείξει τι να κάνουν. Ο συνετός ηγούμενος, ο Γερβάσιος Ευθυβούλης, για να προλάβει ένα μεγάλο κακό τους συμβούλεψε να φάνε το κρέας. Πράγματι το επόμενο βράδι, μετά το τέλος της προσευχής, ο μολλός έκοψε σε κομμάτια το κρέας τους το μοίρασε, παρακαλώντας τους να το φάνε σαν μικρή ανταμοιβή για τις τιμές που του έχουν κάνει. Προς έκπληξη του όλοι τους το έφαγαν χωρίς δισταγμό. Τότε πείσθηκε για τη γνησιότητα τους ως μουσουλμάνων³⁶.

Όλες οι γιορτές της χριστιανοσύνης γιορτάζονταν από τους κρυπτοχριστιανούς με μεγάλη μυστικότητα. Ακόμη και σήμερα συναντούμε στις περιοχές αυτές σε απλούς ανθρώπους χριστιανικά έθιμα, τα οποία έχουν διατηρηθεί³⁷. Μέχρι και κάποιες δεκαετίες πριν υπάρχουν μαρτυρίες, που αποδεικνύουν ότι και μετά την ανταλλαγή κάποιοι άνθρωποι ήταν, ίσως είναι και σήμερα, αναγκασμένοι να εκτελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα κρυφά. Μία τέτοια μαρτυρία διηγείται ένα περιστατικό που συνέβη σε μία εκκλησία του Γαλατά στην Πόλη τη δεκαετία του 1950. Ήταν κατά τη Σαρακοστή που εμφανίστηκαν καμιά δεκαριά άτομα σε έναν αγιορείτη πνευματικό για να εξομολογηθούν. Έρχονταν από ένα χωριό του Πόντου και ήταν κρυπτοχριστιανοί. Ζήτησαν

³⁵ Κανδηλάπτου Κάνεως Θ. Γεωργίου, Ο.π., 41.

³⁶ Κανδηλάπτου Κάνεως Θ. Γεωργίου, Ο.π, 41-42.

³⁷ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, Ο.π, 340.

από το γέροντα να τους κάνει Ανάσταση, γιατί στο χωριό τους δεν είχαν κάνει για τριάντα χρόνια, αφού δεν είχαν παπά. Το πιο συγκινητικό ήταν το σακί με χώμα που έφεραν μαζί τους, για να τους το διαβάσει, ώστε να μπορέσουν να ρίξουν λίγο πάνω στα τάφους των προσφιλών τους προσώπων, που θάβονταν αλειτούργητοι³⁸.

³⁸ Μηλιώρης Ε. Νίκος, *Ο.π.*, 84-85.

VI. Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΑΠΟΚΡΥΦΙΑΣ

Από την αρχή της οθωμανικής κατοχής η Εκκλησία, μέσω των προνομίων που παρέσχε ο Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής, αναλαμβάνει πολιτικό και εθναρχικό ρόλο για το υπόδουλο έθνος. Με τη διοικητική και δικαστική εξουσία που απέκτησε η Εκκλησία διαμόρφωσε ένα είδος κράτους εν κράτει. Οι αρχιερείς όλη αυτή τη δύναμη τη χρησιμοποίησαν για να προστατεύουν τα συμφέροντα του ορθόδοξου λαού. Ο λαός αφοσιωνόταν στην εκκλησία ως προστάτη του από τις αυθαιρεσίες και ωμότητες των τυράννων¹.

Η πρώτη επίσημη αντίδραση της εκκλησίας απέναντι στο κρυπτοχριστιανικό πρόβλημα προέρχεται από τις δύο πηγές των 1338 και 1340, οι οποίες είναι δύο επιστολές² του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη ΙΔ΄ του Απρηνού ή Καλέκα. Με τις επιστολές αυτές ο Πατριάρχης απευθύνεται στον χριστιανικό πληθυσμό της επαρχίας της Νίκαιας που είχαν καταλάβει οι Οθωμανοί το 1330. Το πατριαρχικό γράμμα με τίτλο «*Εις τους ευρισκόμενους εις Νίκαιαν*», συνιστούσε σε αυτούς να ομολογήσουν φανερά την πίστη τους, για να φέρουν το στέφανο του μαρτυρίου. Αλλά επειδή δεν ήταν βέβαιος πως θα βρεθούν πολλοί που θα προτιμήσουν το μαρτύριο, δέχεται στο τέλος, και μπροστά στο κίνδυνο αφανισμού της χριστιανικής πίστης, να ακολουθήσουν το δρόμο της αποκρυφίας. Για να μπορέσουν όμως να συμμετέχουν στη σωτηρία θα πρέπει να τηρούν, όσο το δυνατόν περισσότερο, τις εντολές του Θεού³.

Με την ενέργεια αυτή η επίσημη Εκκλησία θέλησε, από την μία να ενισχύσει ηθικά αυτούς που είχαν αλλαξοπιστήσει, για να επιστρέψουν στην παλιά τους θρησκεία και από την

¹ Μητροπολίτου Τραπεζούντας Χρυσάνθου, *Η Εκκλησία της Τραπεζούντας*, 676-677.

² Έχει ήδη γίνει αναφορά για τις επιστολές αυτές στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας, ως τις πρώτες πηγές για το κρυπτοχριστιανισμό.

³ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 192.

άλλη, με κάποιο τρόπο, να αναγνωρίσει τους κρυπτοχριστιανούς. Η συγκεκριμένη μάλιστα πατριαρχική πράξη αποτέλεσε έκτοτε για πολλούς εκκλησιαστικούς ηγέτες σημείο αναφοράς για την στάση τους απέναντι στους κρυπτοχριστιανούς⁴.

Κάτι ανάλογο συνέβη και στη Κρήτη, όταν την κατέλαβαν οι Οθωμανοί. Οι Κρητικοί, βασανιζόμενοι από την ιδέα του εξισλαμισμού, ζήτησαν τη γνώμη του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Το Πατριαρχείο, αυτή τη φορά, υπήρξε πιο προσεκτικό, καθώς είχαν ήδη φανεί τα αποτελέσματα της αποκρυφίας, σταδιακά δηλαδή πλήρης εξισλαμισμός, απάντησε με τα λόγια του Χριστού «*όποιος με απαρνηθεί προ των ανθρώπων, αυτόν θα αρνηθώ κι εγώ ενώπιον του Πατρός μου που ζει στον ουρανό*⁵». Οι Κρητικοί, ευρισκόμενοι σε απελπιστικοί κατάσταση, ύστερα από την απόκριση του Πατριάρχη, απευθύνονται στο συμπατριώτη τους Πατριάρχη Ιεροσολύμων Νεκτάριο Πελοπίδα. Ο Νεκτάριος Πελοπίδας, έχοντας συναισθηματικούς δεσμούς με την Κρήτη, τους συμπόνεσε και με βάση την εκκλησιαστική αρχή της οικονομίας τους επέτρεψε να ασπασθούν το Ισλάμ, αλλά μόνο επιφανειακά και σε περίπτωση μεγάλης ανάγκης⁶.

Μία ακόμη περίπτωση ανοχής από την επίσημη Εκκλησία και ενθάρρυνσης προκύπτει, όπως αναφέρει ο Μανουήλ Γεδεών, κατά το 1702 από το γράμμα του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσιθέου προς το βασιλιά Καρταλίου και Άνω Ιβηρίας. «*Ο καιρός του*» γράφει «*σε κάλεσε να αλλάξεις την πατρική και αγιωτάτη θρησκεία, μα δεν το έκανες με κακή προαίρεση, αλλά διά οικονομία*» Αφού στη συνέχεια τον ενθαρρύνει για την απόφαση αυτή, του συνιστά από την θέση πλέον που βρίσκεται να προστατεύει όσο μπορεί τους χριστιανούς, αλλά και να διατηρεί μυστική, με επιμονή και συνέχεια, τη χριστιανική πίστη⁷.

⁴ Μηλιώρης Ε. Νίκος, *Οι Κρυπτοχριστιανοί*, 38.

⁵ Nestle – Aland, *Novum Testamentum Graece, Κατά Ματθαίου*, 10, 32-33.

⁶ Stavro Skendi, *Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans*, στο *Slavic Review*, τ. XXVI, Αρ.2, USA, Ιούνιος 1967, 232.

⁷ Μηλιώρης Ε. Νίκος, *Ο.π.*, 39-40.

Έτσι ο κρυπτοχριστιανισμός με την άδεια της επίσημης εκκλησίας δημιούργησε μία εκκλησία «υπό την γη θαμμένη»⁸, για να μπορέσει να επιβιώσει, χωρίς όμως να απαρνηθεί την ιερή του θρησκεία. Αλλά και σε όλη τη διάρκεια του κρυφού τους αγώνα η εκκλησία στάθηκε αρωγός, μέσω των αρχιερέων, των μοναχών και των απλών κληρικών της.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο μετά την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας είχε αναλάβει το ρόλο του ανώτατου εκκλησιαστικού και πολιτικού οργάνου των υπόδουλων Ελλήνων⁹, δεν έμεινε ασυγκίνητο μπροστά στο δράμα των διπίστων. Αντιθέτως δεν ήταν λίγες οι φορές που στήριξε έμπρακτα τους αγώνες των κρυφών. Σημαντική ήταν η συνδρομή του κατά την περίοδο αποκάλυψης των κρυπτοχριστιανών μετά την έκδοση του Hatti Humajun (1856). Ο μητροπολίτης Τραπεζούντας Χρυσάνθος αναφέρει στο βιβλίο του *Ιστορία της Τραπεζούντας* την περίπτωση της επιτροπής, την οποία είχαν ορίσει οι κλωστοί των επαρχιών Τραπεζούντας και Χαλδίας και της είχαν αναθέσει να μεταβή στην Κωνσταντινούπολη και να προβεί σε όλες τις απαραίτητες ενέργειες για την επίσημη αναγνώριση τους ως χριστιανών. Φτάνοντας στην Πόλη η επιτροπή ζήτησε τη συνδρομή του Οικουμενικού Πατριαρχείου και των ξένων πρεσβειών, με την μεσολάβηση των οποίων κατόρθωσαν οι κρυπτοχριστιανοί των προαναφερθεισών περιφερειών να αναγνωριστούν επίσημα και να ασκούν ανενόχλητοι τα θρησκευτικά τους καθήκοντα¹⁰.

Τα χρόνια που ακολούθησαν την αποκάλυψη των κρυπτοχριστιανών, παρατηρείται δραστηριότητα και έντονη διαμαρτυρία εκ μέρους του Πατριαρχείου, που έφτανε μέχρι την Υψηλή Πύλη, για τους διωγμούς εις βάρος των χριστιανών. Υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός εγγράφων, στα οποία περιγράφονται τα μαρτύρια των κρυφών, που ομολόγησαν δημόσια την αληθινή τους πίστη, και διαμαρτύρονται για τους

⁸ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Ο ελληνισμός του Εύξεινου Πόντου*, 30.

⁹ Βακαλόπουλος Α.Κωνσταντίνος, *Νεοελληνική ιστορία*, 39.

¹⁰ Μητροπολίτου Τραπεζούντας Χρυσάνθου, *Ο.π.*, 719.

διωγμούς, κατά των κλωστών, των επισκοπών της Τραπεζούντας και της Χαλδίας. Τα έγγραφα αυτά προέρχονται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αλλά κι από τους Μητροπολίτες Τραπεζούντας και Χαλδίας και τους έξαρχους των μεγάλων μονών¹¹ του Πόντου. Οι επιστολές απευθύνονται στη ρωσική πρεσβεία στην Πόλη και στο ρωσικό προξενείο της Τραπεζούντας¹².

Μόλις το Μάρτιο του 1910 κατόρθωσε ο Μητροπολίτης Τραπεζούντας Κωνστάντιος, ύστερα από σθεναρούς αγώνες, να πετύχει την απαλοιφή του χαρακτηρισμού *Τενεσούρ* και να τύχουν οι αποκαλυφθέντες χριστιανοί την ίδια μεταχείριση από το τουρκικό κράτος, με τους ομοεθνείς τους¹³.

Ο Γ. Ανδρεάδης ξεχωρίζει ανάμεσα στις εκκλησιαστικές προσωπικότητες του Πόντου, οι οποίοι στάθηκαν δίπλα στους κρυπτοχριστιανούς, έναν σπουδαίο αρχιερέα τον Γερβάσιο Σουμελίδη μητροπολίτη Αργυρουπόλεως (1820-1906).

Ο Γερβάσιος Σουμελίδης, γεννημένος στη Κρώμνη το 1820, από γονείς φανερούς χριστιανούς, σε νεαρή ηλικία αποφάσισε να γίνει μοναχός στην Παναγία Σουμελά. Ως μοναχός πήρε το όνομα Αζαρίας. Το 1864, μετά τον θάνατο του μητροπολίτη Χαλδίας, παίρνει το θρόνο με το όνομα Γερβάσιος Σουμελίδης. Στην εποχή του έγινε η τελική φανέρωση των κρυφών χριστιανών και βοήθησε όσο κανείς στην πρόοδο και την άνοδο όλης της επαρχίας. Αυτός ήταν που υποκίνησε το ζήτημα των Σταυριωτών του Άκ-ντάγ Μαντέν, ενάντια στη θέληση του τουρκικού κράτους που δεν επιθυμούσε να τους αναγνωρίσει ως χριστιανούς. Επί 42 χρόνια υπήρξε ο άξιος και λαοφιλής μητροπολίτης Αργυρουπόλεως, ο οποίος ανάθρεφε πολλούς και άξιους πνευματικούς απογόνους. Ήταν άνθρωπος γεμάτος αρετές, χωρίς εχθρούς και καθόλου φιλοχρήματος¹⁴.

¹¹ Οι τρεις μεγάλες ιστορικές μονές του Πόντου είναι η Σουμελά, του Βαζελώνος και του Περιστερεώτας.

¹² Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι πηγές*, 131-132.

¹³ Ανδριώτη Π. Νικ., *Κρυπτοχριστιανικά κείμενα*, 79-80.

¹⁴ Ανδρεάδης Γεώργιος, *Οι κλωστοί*, 76-80.

Θέλοντας να εκφράσει την σημαντική συμβολή της εκκλησίας στο φαινόμενο της αποκρυφίας ο Μητροπολίτης Χρύσανθος γράφει τα εξής:

«Ούτω εάν μη η εκκλησία του Θεού εν μέσαι ακάνθαι διεφύλαττε της ευσεβείας το ρόδον παρά πάσαν ελπίδα και μηχανήν ανθρώπινην, πανταχού των ημετέρων κλιμάτων θα ηγνοείτο και αυτό το όνομα της αληθούς των ανθρώπων πίστεως και θρησκείας και ελπίδος¹⁵».

Σε έγγραφο του 1922 αναφέρονται τα εξής: *«Εν μέσω της μαινομένης ταύτης κολάσεως αι ιεραί Μητροπόλεις και Μοναί του Πόντου αποτελούσι τα μόνα κέντρα εκ των οποίων ο εκεί χειμαζόμενος ελληνισμός αντλεί θάρρος.....εισί ιερά άσυλα ανακουφίσεως και καταφυγής. Μαρτυρούσαι από χιλιετιών επι των υπερποντίων ορέων, εξακολουθούσι να καλύπτωσι τους φεύγοντας, να ενθαρρύνωσι τους ηλαττωμένους και να τρέφωσιν τους πεινώντας¹⁶».*

Σύμφωνα με το παραπάνω έγγραφο, οι ιερές Μητροπόλεις και οι Μονές του Πόντου υπήρξαν πραγματικά καταφύγια για τους δοκιμαζόμενους χριστιανούς και κρυπτοχριστιανούς. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι κρυπτοχριστιανικοί πληθυσμοί ήταν πυκνότεροι και μονιμότεροι σε περιοχές χριστιανικές και κοντά σε μοναστήρια. Συχνά ήταν γραμμένοι σε μυστικές καταστάσεις εκκλησιών. Υπολογίζεται ότι υπήρχαν 570 οικογένειες κρυπτοχριστιανών στις εξαρχίες των Μονών Βαζελώνος και Περιστερεώνος, 150 οικογένειες στην επαρχία Τραπεζούντας, 80 οικογένειες στην επαρχία Θεοδοσιουπόλεως, λιγότερες στις επαρχίες Νικοπόλεως και Νεοκαισάρειας, και το μεγαλύτερο μέρος περί τις 25.000 άτομα στην Άργυρούπολη. Κρώμνη, Σάντα και Ματσούκα¹⁷.

Τα μεγάλα μοναστήρια του Πόντου κατέχουν ξεχωριστή θέση στην ιστορία του ποντιακού Ελληνισμού. Χάρη στη διπλωματία τους και την συνεργασία τους με επώνυμους

¹⁵ Μητροπολίτου Τραπεζούντας Χρύσανθου, Ό.π., 719.

¹⁶ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Ο Ελληνισμός του Ευξεινου Πόντου*, 33.

¹⁷ Ανδριώτη Π. Νικ., Ό.π., 12.

κρυπτοχριστιανούς, πολλές φορές έσωσαν ηθικά, πνευματικά, εθνικά και σωματικά τον καταδιωγμένο Ελληνισμό¹⁸.

Πραγματικά σωτήριος στάθηκε ο ρόλος των Μοναστηριών για τους κρυπτοχριστιανούς του Πόντου. Οι κλωστοί κατέφευγαν σε αυτά χωρίς κανένα φόβο, γιατί συνήθιζαν να τα επισκέπτονται και οι ίδιοι οι Τούρκοι. Εξάλλου, εκεί εκτελούσαν ελεύθερα, μακριά από τα αδιάκριτα μάτια των Τούρκων συμπατριωτών τους, τα χριστιανικά τους καθήκοντα. Από εκεί έπαιρναν κουράγιο και κρατούσαν άσβεστη τη φλόγα της πίστης τους¹⁹.

Σε αυτά κατέφευγαν οι κρυφοί όταν ήθελαν να παντρεύουν τα κορίτσια τους²⁰ ή να βαφτίσουν τα παιδιά τους. Στα μοναστηριακά αρχεία σημειώνονταν διάφορες ληξιαρχικές πράξεις κρυπτοχριστιανών, γεννήσεις, βαφτίσεις, γάμοι, θάνατοι κ.λ.π., καθώς και τα χριστιανικά ονόματα πολλών κρυφών, οι οποίοι είχαν επίσημα μουσουλμανικά²¹. Άλλοτε πάλι οι μοναχοί μεταμφιεσμένοι σε δερβίσηδες, για να περνούν απαρατήρητοι από μουσουλμανικά χωριά, πραγματοποιούσαν επισκέψεις με κίνδυνο της ζωής τους σε σπίτια κρυφών, οι οποίοι συνδέονταν με τα μοναστήρια, για την τέλεση κάποιου μυστηρίου. Αφού τελείωνε η τέλεση της απαιτούμενης ιερουργίας, ο μοναχός επέστρεφε νύχτα στο μοναστήρι²².

Ανάμεσα στα μοναστήρια και τους κρυφούς είχαν δημιουργηθεί και δεσμοί συνεργασίας. Πολλές φορές, χάρη σε αυτήν, σώθηκαν από μεγάλα δεινά ολόκληρες περιοχές χριστιανών. Όταν μετά την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης του 1821, ο σουλτάνος Μαχμούτ ο Β΄ έδωσε διαταγή να κατασφαγούν όλοι οι Έλληνες χριστιανοί στη Τουρκία, ο ηγούμενος του Βαζελώνος, Χρύσανθος, κατάφερε με

¹⁸ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Ο Ελληνισμός του Ευξείνου Πόντου*, 33.

¹⁹ Πελαγίδης Στάθης, *Το κρυπτοχριστιανικό ζήτημα*, 82.

²⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η διήγηση του Π.Μελανοφρύδη στο βιβλίο του *Οι κλωστοί*, όπου η κρυπτοχριστιανική οικογένεια καταφεύγει στο Μοναστήρι της περιοχής και με τη βοήθεια του ηγούμενου κατορθώνουν τελικά να παντρεύουν το κορίτσι με κρυπτοχριστιανό, χωρίς να προκαλέσουν υποψίες για την πραγματική τους ταυτότητα.

²¹ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 277.

²² Πελαγίδης Στάθης, *Ό.π.*, 82.

τη βοήθεια ενός κρυπτοχριστιανού αγά, ο οποίος είχε από ότι φαίνεται μεγάλη δύναμη και επιρροή, και φυσικά με ένα σεβαστό ποσό ως δώρο, να απαλλάξει τους Έλληνες της περιοχής Ματσούκας από κάθε κακό. Κατά παρόμοιο τρόπο, με βάση δηλαδή τις σχέσεις και τις επαφές, αλλά και την δωροδοκία, έσωσε ο ηγούμενος της Παναγίας Σουμελάς Σπινθηρόπουλος το χριστιανικό και κρυπτοχριστιανικό πληθυσμό του χωριού Αγούρσα, όταν βρέθηκαν σε δύσκολη περίσταση²³.

Ιδιαίτερα έλαμψε η μονή Σουμελά με την ευεργετική της δράση. Το θρησκευτικό αίσθημα των κρυφών, που έφταναν εκεί ακόμη κι από τα πιο απομακρυσμένα μέρη, παρέμενε ζωντανό. Οι κώδικες της μονής, όπου εγγράφονταν οι κλωστοί μετά τη βάπτισή τους με το χριστιανικό τους όνομα, χρησίμευσαν για τους κρυπτοχριστιανούς ως μητρώα των χριστιανικών τους ονομάτων, όταν αποφάσισαν να φανερωθούν μετά το Hatti Humajun²⁴.

Οι συστηματικοί διωγμοί των ορθόδοξων χριστιανών οδήγησαν στη δημιουργία μίας νέας ομάδας μέσα στην εκκλησία, τους νεομάρτυρες. Ως νεομάρτυρες χαρακτηρίστηκαν εκείνοι, οι οποίοι εκτελέστηκαν από τους Τούρκους, γιατί ομολόγησαν δημόσια την πίστη τους στο Χριστό και αρνήθηκαν να προσχωρήσουν στο Ισλάμ²⁵.

Οι νεομάρτυρες μπορούν να διαιρεθούν σε τρεις κατηγορίες: Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν αυτοί που εξαρχής επέμειναν στη χριστιανική τους πίστη και επειδή αρνήθηκαν τον ισλαμισμό, θανατώθηκαν. Στη δεύτερη κατηγορία είναι αυτοί, οι οποίοι, εξαιτίας της βίας που τους ασκήθηκε ασπάσθηκαν τον μουσουλμανισμό, αργότερα όμως μετανιωμένοι ομολόγησαν τη πίστη τους στο Χριστό και φυσικά δεν έμειναν ατιμώρητοι. Στην τρίτη κατηγορία βρίσκονται οι κρυπτοχριστιανοί, όλοι εκείνοι που

²³ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 277.

²⁴ Πελαγίδης Στάθης, *Ό.π.*, 82.

²⁵ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Ό.π.*, 310.

συνελήφθησαν κατά την τέλεση των χριστιανικών τους υποχρεώσεων²⁶.

Το θέμα των νεομαρτύρων προκάλεσε πολλές συζητήσεις στους κόλπους της εκκλησίας. Διάφορες απόψεις διατυπώθηκαν για τις προϋποθέσεις που θα έπρεπε να είχε ένας νεομάρτυρας. Ορισμένοι εκπρόσωποι της εκκλησίας είχαν αντίρρηση στο να αναγνωριστούν ως μάρτυρες αυτοί που αρχικά είχαν αρνηθεί το χριστιανισμό, στην συνέχεια όμως ομολόγησαν την αληθινή τους πίστη. Πολλοί πατέρες της εκκλησίας όμως, όπως ο Νικόδημος ο Αγιορείτης και ο Αθανάσιος Πάριος, είχαν αντίθετη άποψη²⁷. Έτσι η ελληνορθόδοξη εκκλησία τιμά τους νεομάρτυρες, στις τάξεις των οποίων συμπεριλήφθηκαν και οι κρυπτοχριστιανοί, αυτοί που τελικά ομολόγησαν τη χριστιανική τους πίστη.

Η στάση της επίσημης εκκλησίας στο θέμα της αποκρυφίας και η συμπεριφορά των ανωτέρων και κατωτέρων εκπροσώπων της απέναντι στους κρυπτοχριστιανούς, δεν ήταν εξ αρχής απόλυτα ξεκαθαρισμένη. Σε κάποιες περιπτώσεις φαινόταν και αντιφατική. Τελικά, όμως, κάτω από την σκληρή πραγματικότητα και την πίεση των πραγμάτων, υποχρεώθηκαν τόσο οι αρχιερείς όσο και οι απλοί κληρικοί, να φέρονται με πλήρη ανοχή, να βοηθούν όσο μπορούσαν τους κρυφούς της περιοχής τους με κίνδυνο πολλές φορές της ζωής τους, να τους ενθαρρύνουν και να τους στηρίζουν²⁸.

²⁶ Μητροπολίτου Τραπεζούντας Χρύσανθου, Ό.π., 692.

²⁷ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, Ό.π., 310.

²⁸ Μηλιώρης Ε. Νίκος, Ό.π., 37.

VII. Ο ΚΡΥΠΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΠΟΝΤΟ ΜΕΤΑ ΤΟ 1923 ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ – ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Με τη συνθήκη της Λωζάνης στις 24 Ιουλίου του 1923, ορίζεται ως σύνορο ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία ο ποταμός Έβρος. Η συρρίκνωση του κράτους επισημοποιείται με τη Σύμβαση περί ανταλλαγής πληθυσμών ανάμεσα στις δύο κυβερνήσεις, η οποία έχει ήδη υπογραφεί στην Λωζάνη στις 30 Ιανουαρίου του 1923. Κριτήριο ανταλλαξιμότητας είναι η θρησκεία και όχι η γλώσσα¹. Με την σύμβαση ανταλλαγής των πληθυσμών καθορίζεται η υποχρεωτική ανταλλαγή των ορθοδόξων Ελλήνων της Τουρκίας και των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Σχετικά με την σύμβαση αυτή ο Ελευθέριος Βενιζέλος, σε μία προεκλογική συγκέντρωση στον Πειραιά το 1928, έλεγε τα εξής: «...Λέγεται «Σύμβασις περί ανταλλαγής των πληθυσμών Ελλάδας και Τουρκίας», αλλά η επιγραφή αυτής της Συμβάσεως είναι ψευδής. Δεν επρόκειτο διόλου περί ανταλλαγής των πληθυσμών. Η Τουρκία, την στιγμήν κατά την οποία υπέγραψα την Σύμβαση, είχε ήδη εκδιώξει από το έδαφος της περί το ένα εκατομμύριο πρόσφυγας². Εις τα όρη της Μ.Ασίας επλανώντο εκατόν ογδοήκοντα χιλιάδες ακόμη³».

Η άφιξη των Ποντίων στην νέες πατρίδες ήταν η απαρχή μιας δύσκολης, και συνάμα, δημιουργικής πορείας για τον ποντιακό Ελληνισμό. Τα πρώτα χρόνια της ζωής στη νέα πατρίδα δεν ήταν και ιδιαίτερα ευχάριστα. Το έργο της προσφυγικής εγκατάστασης υπήρξε τεράστιο⁴.

Το ερώτημα όμως είναι εάν κατά την ανταλλαγή έφυγαν όλοι. Μήπως υπήρξαν κρυπτοχριστιανοί που την τελευταία στιγμή δεν μπόρεσαν να αποκαλυφτούν; Εξαιτίας του πολέμου σε ορισμένες περιοχές αρκετοί κρυπτοχριστιανοί δεν μπόρεσαν

¹ Βεργέτη Κ. Μαρία, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα*, 114.

² Στην ομιλία του ο Ελευθέριος Βενιζέλος αναφέρεται στο έγκλημα της γενοκτονίας σε βάρος των Ελλήνων του Πόντου, την περίοδο 1916-1923 από τους Νεότουρκους και τους Κεμαλικούς. (Φωτιάδης Ε. Κωνσταντίνος, *Το Μαρτυρολόγιο*, 19).

³ Βεργέτη Κ. Μαρία, *Ο.π.*, 117.

⁴ Μιχαηλίδης Ιάκωβος, *Ποντιακός Ελληνισμός*, άρθρο από το Hellenic Resources Network.

να φανερωθούν⁵. Οι κρυφοί, οι οποίοι λόγω της εμπόλεμης κατάστασης δεν μπόρεσαν να δηλωθούν επίσημα ως χριστιανοί, αγνοήθηκαν από τη συνθήκη της Λωζάνης. Ανεπίσημα όμως, όχι με βάση τη συνθήκη, υπήρχε σε ορισμένα χωριά η δυνατότητα για τους κρυπτοχριστιανούς, που ήταν γνωστοί, να αποφασίσουν υπέρ του ευαγγελίου ή του Κορανίου. Πολλοί από αυτούς πράγματι φανέρωσαν την πίστη τους και ήρθαν στην Ελλάδα. Σε άλλα χωριά όμως δεν έγινε γνωστή αυτή η δυνατότητα⁶.

Όταν επομένως οι Έλληνες του Πόντου εγκατέλειπαν βιαίως τις πατρογονικές τους εστίες, κάποιοι εξισλαμισμένοι ομοεθνείς τους παρέμειναν ως θεματοφύλακες της ελληνικής γλώσσας, του εκεί ελληνικού πολιτισμού, καθώς η ανταλλαγή έγινε με βάση το θρήσκευμα⁷. Η συνθήκη της Λωζάνης διατυπώθηκε κατά τέτοιον τρόπο, ώστε μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών να υπάρχουν οπωσδήποτε κρυπτοχριστιανοί⁸.

Το 1986 το πανεπιστήμιο της Βόννης έκανε μία εθνολογική έρευνα στη Τουρκία με εμπόδια, παρεμβάσεις και χωρίς βοήθεια από τη τουρκική κυβέρνηση. Οι Γερμανοί και Άγγλοι εθνολόγοι του Πανεπιστημίου της Βόννης βρήκαν ότι στη Τουρκία κατοικούν σαράντα επτά εθνότητες, που δεν έχουν καμία φυλετική - εθνική σχέση με τους Τούρκους, παρά μόνο τη γλώσσα, την οποία τους έχουν επιβάλει. Ανάμεσα στις σαράντα επτά εθνότητες ανακάλυψαν και τους Ελληνόφωνους μουσουλμάνους, πιθανότατα κρυπτοχριστιανούς ή απογόνους αυτών⁹.

Από κάποιες εγκάρδιες εκδηλώσεις, με τις οποίες κάτοικοι μουσουλμάνοι των περιοχών αυτών υποδέχονται

⁵ Γ.Θ. Πρίντζιπας, *Οι κρυπτοχριστιανοί*, 165.

⁶ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Ο.π.*, 519-521.

⁷ Στο βιβλίο του ο Omer Asan κατά τη διάρκεια της έρευνάς του, προκειμένου να ανακαλύψει την ταυτότητα των προγόνων του, στην ερώτηση του προς κάποιους χωρικούς του Όφεως για το που έμαθαν την ελληνική γλώσσα, έλαβε την εξής απάντηση: «Εμείς αυτή τη γλώσσα μιλούσαμε τα τουρκικά τα μάθαμε μετά». (Omer Asan, *Ο πολιτισμός του Πόντου*, 31).

⁸ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 515.

⁹ Χρηστάκος Δόλοπας, *Η μεγάλη ελληνική μειονότητα της Τουρκίας*, άρθρο στο περιοδικό Ενδοχώρα 2/11/2006, politicsGR.com.

Έλληνες επισκέπτες, ακόμα και ιερωμένους, συμπεραίνουμε ότι κάποιες σπίθες χριστιανικής πίστης ίσως σιγοκαίουν ακόμα¹⁰. Από το αρχείο του καθηγητή Κών/νου Φωτιάδη προέρχεται η επόμενη μαρτυρία(αφήγηση Γεωργίου Σακκκά, Παναγία Σουμελά, 26/9/1981): «Αρκετά χρόνια πέρασαν από τότε που μία ομάδα επισκέφτηκε την γενέτειρά της, το χωριό Σταυρί της περιφέρειας Τραπεζούντας. Με μεγάλη εγκαρδιότητα τους υποδέχτηκαν οι Τούρκοι συγχωριανοί τους και το βράδυ συγκεντρωμένοι τους παρέθεσαν γεύμα. Στα διάμεσα του γεύματος, απάνω που άναψε το γλέντι, ένας γέροντας γενειοφόρος Τούρκος, σκύβοντας προς τον δίπλα καθήμενο νεαρό Έλληνα εκδρομέα του ψιθυρίζει στο αυτί στην ποντιακή διάλεκτο «Ανάθεμα τον καταραμένο τον πόλεμο εκεί στην Ελλάδα είναι του αδερφού μου το παιδί». Ο νέος συνταράχθηκε. Ο γέροντας το πρόσεξε και συγκλονισμένος τον ρώτησε μήπως είναι αυτός το παιδί του αδερφού του. Ο νέος δακρυσμένος κούνησε το κεφάλι του. Τότε ο γέρος πνίγοντας τη συγκίνησή του, του ψιθύρισε να μην μιλήσει μη τους καταλάβουν οι υπόλοιποι. Το επόμενο πρωί κανόνισαν συνάντηση του νεαρού με την αδερφή του. Ειδοποιήθηκε η Τουρκάλα και πραγματοποιήθηκε η συνάντηση με κάθε μυστικότητα, μέσα σε κλίμα μεγάλης συγκίνησης. Όταν κάπως συνήλθαν, η αδερφή του είπε «Μας αξίωσε ο Θεός να συναντηθούμε». Τα δύο αδέρφια για μία ακόμη φορά αναγκάστηκαν να αποχωριστούν, γιατί η γυναίκα ήταν παντρεμένη με Τούρκο και είχε παιδιά, δεν μπορούσε να τους αφήσει. Ο αδερφός της επέστρεψε στην Ελλάδα με το θάνατο στην ψυχή του¹¹».

Ένα άλλο στοιχείο, που οδηγεί στην υπόθεση ύπαρξης κρυφών, είναι οι γάμοι χριστιανών ή κρυπτοχριστιανών γυναικών με Τούρκους. Γάμοι, οι οποίοι έγιναν πριν την Καταστροφή, με βία ή χωρίς βία. Πολλές διατήρησαν την πίστη τους, αλλά δεν κρίθηκαν ως ανταλλάξιμες. Άλλες συνέχισαν, όπως είχαν μάθει από παλιά, να την κρατούν κρυφή. Ένα εύλογο ερώτημα είναι το πώς μεγάλωσαν οι γυναίκες αυτές τα

¹⁰ Μηλιώρης Ε. Νίκος, *Οι Κρυπτοχριστιανοί*, 84.

¹¹ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι Πηγές*, 407.

παιδιά τους, σαν χριστιανούς ή σαν μουσουλμάνους¹²; Η εφημερίδα Θεσσαλονίκη έγραφε στις 30/8/84: «Τούρκος βαφτίστηκε σε ηλικία 52 ετών. Η μητέρα του ήταν Ελληνίδα κρυπτοχριστιανή και εξαιτίας των σφαγών της Σμύρνης αλλαξοπίστησε». Η βάφτιση έγινε στο Πολύχρονο Χαλκιδικής και πήρε το όνομα του παππού του Βασίλειος. Η μητέρα του παντρεύτηκε Τούρκο, ανέθρεψε όμως χριστιανικά το παιδί της. Σε ηλικία τριάντα ετών ο γιος της πήγε στη Γερμανία. Όταν το 1974 επέστρεψε στη Τουρκία υποχρεώθηκε να συμμετάσχει στο τουρκοκυπριακό πόλεμο. Λιποτάκτησε όμως επειδή δεν ήθελε να πολεμήσει τους συμπατριώτες του και ήρθε στην Ελλάδα¹³.

Είναι γεγονός ότι κατά την διάρκεια των διωγμών εις βάρος των Ελλήνων και την γενοκτονία των Ποντίων, πολλά παιδιά έμειναν ορφανά ή απήχθησαν από Τούρκους. Αυτά τα παιδιά αναγκάστηκαν να μεγαλώσουν μέσα σε ένα μουσουλμανικό περιβάλλον. Υπήρχαν βέβαια και οι περιπτώσεις ορφανών που με τη θέλησή τους, στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν από τις κακουχίες, υιοθετήθηκαν από Τούρκους. Μία ιστορία, η οποία ανήκει σε αυτές τις περιπτώσεις, περιγράφει ο Γεώργιος Ανδρεάδης στο βιβλίο του *Ταμάμα*¹⁴. Η ύπαρξη όμως κρυφών αποδεικνύεται κυρίως από μαρτυρίες αυτόπτων μαρτύρων, ιδίως προσφύγων κρυπτοχριστιανών¹⁵.

Ο διωγμός των Ελλήνων μετά τη τέλεση του εγκλήματος της γενοκτονίας, άφησε τους πληθυσμούς αυτούς χωρίς καμία επαφή με το ελληνικό στοιχείο και την Εκκλησία. Από αυτούς τους πληθυσμούς εξαιρούνται ορισμένοι, οι οποίοι μετανάστευσαν στην Κωνσταντινούπολη¹⁶ και δημιούργησαν

¹² Γ.Θ. Πρίντζιπας, *Οι κρυπτοχριστιανοί*, 165 -166.

¹³ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Ο.π.*, 544.

¹⁴ Η Ταμάμα, από το Χωριό Εσπιέ κόρη του Παπαγιάννη και της Κερέκης, βρέθηκε στην Σεβάστεια με τις δύο αδερφές της και τη θεία τους, αφού πρώτα είχε χάσει από τις ταλαιπωρίες και κακουχίες τους γονείς της και το μικρό της αδερφό. Εκεί ένας Τούρκος ταγματάρχης του στρατού, άνθρωπος πονόψυχος, την κράτησε κοντά του και την μεγάλωσε σαν παιδί του. Με τις αδερφές της ξανασυναντήθηκε μετά από πενήντα χρόνια. (Γεώργιος Ανδρεάδης, *Ταμάμα*).

¹⁵ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Ο.π.*, 515.

¹⁶ Ο Κών/νος Φωτιάδης παραθέτει στο βιβλίο του *Εξισλαμισμοί* μία σχετική μαρτυρία από συζήτηση με Τούρκο, ο οποίος δεν ήθελε να γίνει γνωστό το όνομα του: «Υπάρχουν

ισχυρές κοινότητες, οι οποίες διατήρησαν και διατηρούν τις παραδόσεις και κυρίως την ποντιακή διάλεκτο. Παρά την απουσία επαφής, την σχεδιασμένη βίαιη πολιτική τους ενσωμάτωση στην τουρκική κοινωνία και την αμέλεια της ελληνικής πολιτείας, αυτοί οι πληθυσμοί διατηρούν σήμερα στοιχεία ελληνικής συνείδησης¹⁷.

Το 1928 υπήρχαν καταγγελίες προς το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών πως στην περιοχή της Ματσούκας εξισλαμίζουν τους κατοίκους με τη βία. Υπάρχει η πληροφορία ότι το 1948-49 οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, μέσω του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ζήτησαν να έλθουν στην Ελλάδα. Υπάρχει όμως η ελληνοτουρκική φιλία¹⁸ και το Ελληνικό Κράτος δεν κάνει το αίτημα τους δεκτό¹⁹.

Κατά το 1936 μία αντιπροσωπεία κρυπτοχριστιανών, από την περιφέρεια της Ερζερούμ, ήρθε στην Αθήνα και παρακάλεσε τη τότε κυβέρνηση να δεχτεί στην Ελλάδα τους κρυπτοχριστιανούς της περιοχής τους, οι οποίοι φυσικά θα επανέρχονταν στην προγονική τους θρησκεία. Αλλά η ελληνική κυβέρνηση πιεζόμενη τότε από το επείγον και οξύτατο πρόβλημα της εγκατάστασης των Καυκασίων προσφύγων, οι οποίοι εκδιώκονταν από την Σοβιετική Ένωση, δεν θέλησε να δώσει συνέχεια στο αίτημά τους. Ένας επίσης σημαντικός λόγος ήταν, όπως προαναφέρθηκε, η πιθανότητα μία τέτοια κίνηση να δημιουργήσει προστριβές στη σχέση της με τη Τουρκία²⁰.

ακόμα πολλοί κρυπτοχριστιανοί στον Όφι. Μέχρι το 1923 δεν είχαν πρόβλημα στην άσκηση της θρησκείας τους. Μπορούσαν για το σκοπό αυτό να πηγαίνουν στο διπλανό χωριό. Σήμερα μόνο η Κωνσταντινούπολη προσφέρει μία λύση, μια και μόνο εκεί υπάρχουν πλέον ορθόδοξες εκκλησίες. Η τέλεση χριστιανικού γάμου στην Πόλη παρουσιάζεται συχνά ως γαμήλιο ταξίδι εκεί...», 526.

¹⁷ Μαλκίδης Θεοφάνης, *Ποντιόφωνοι πληθυσμοί*, από το Pontosworld.com.

¹⁸ Οι συμφωνίες που υπεγράφησαν το 1930 ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Τουρκία ήταν η λεγόμενη ελληνοτουρκική Συνθήκη Φιλίας, Ουδετερότητας, Διαλλαγής και Διαιτησίας. Το πρώτο και δεύτερο άρθρο της επιβάλλουν την υποχρεωτική ουδετερότητα με μία πιο γενική έννοια. Αν όμως οι δύο πλευρές δεν καταλήξουν σε μία συμφωνία μέσω της διπλωματικής οδού, ως λύση προβλέπεται δικαστική λύση ή επίλυση μέσω της προσφυγής στη Διαιτησία. (Sukru Sina Gurel, *Οι Τούρκο-ελληνικές σχέσεις*, 59).

¹⁹ Χρηστάκος Δόλοπας, *Η μεγάλη ελληνική μειονότητα της Τουρκίας*, άρθρο στο περιοδικό *Ενδοχώρα* 2/11/2006, politicsGR.com.

²⁰ Μηλιώρης Ε. Νίκος, *Οι Κρυπτοχριστιανοί*, 87.

Ένα σημείωμα δημοσιευμένο στην εφημερίδα «Μακεδονία» στις 17/3/1964 κάνει λόγο για ένα γράμμα στη τουρκική γλώσσα, το οποίο απευθυνόταν σε έναν Έλληνα κάτοικο της Βορείου Ελλάδας. Ο άνθρωπος που το γράφει έχει συνείδηση της ελληνικής του καταγωγής. Τυχαία πληροφορήθηκε πως ο παραλήπτης είναι συγγενής του και του έγραψε την επιστολή για τον πληροφόρηση ότι ζει. Ο αποστολέας έκανε έκκληση προς τον συγγενή του στην Ελλάδα να αναζητήσει κάποιο τρόπο, ώστε να διακηρύξει την εθνικότητα του και την θρησκεία του, ενώ φαινομενικά είναι μουσουλμάνος. Παρακάτω στο ίδιο δημοσίευμα αναφέρεται η περίπτωση ενός Έλληνα εξισλαμιθέντα από την Κωνσταντινούπολη, ο οποίος τυχαία, λίγα χρόνια πριν από τη δημοσίευση του άρθρου, έμαθε ότι υπήρξε Έλληνας, χριστιανός και ότι η μητέρα του ζούσε στο συνοικισμό της Ν.Ιωνίας, στο Βόλο²¹.

Ο Γιάννης Σραγκιόγλου, πρόσφυγας από την Πάφρα του Πόντου και εγκατεστημένος στη Σταυρούπολη της Ξάνθης, είχε χάσει το μικρότερο αδερφό του στη Μικρασιατική καταστροφή. Κατά το 1949-50 ζήτησε εκ νέου πληροφορίες από τον Ερυθρό Σταυρό. Τότε πήρε την είδηση, και συγχρόνως ένα γράμμα από τον μικρό του αδερφό, πως βρισκόταν στη Πάφρα. Αμέσως ο Γιάννης Σραγκιόγλου έκανε όλες τις διαδικασίες και ταξίδεψε για την Πάφρα, όπου συναντήθηκε με τον αδερφό του Χασάν Σαρηγκιόκ, ο οποίος ήταν παντρεμένος με Ελληνίδα εξισλαμισμένη, όπως πολλά παιδιά που είχαν εξισλαμίσει οι Τούρκοι κατά την Καταστροφή. Έμεινε αρκετές μέρες στην Πάφρα και τρεις μήνες μετά την επιστροφή του, δέχτηκε την επίσκεψη του αδερφού του με την οικογένεια του. Έλληνας φίλος της οικογένειας πληροφορήθηκε από τον Χασάν ότι οι Έλληνες εξισλαμισμένοι της Πάφρας έχουν ένα κρυφό σύνδεσμο μεταξύ τους, αλληλογνωρίζονται και συμπεθεριάζουν μεταξύ τους, χωρίς να ανακατεύονται με τους Τούρκους²².

²¹ Σημείωμα του «Βορείου» στην εφημερίδα «Μακεδονία» στις 17/3/1964.

²² Ανδριώτης Π. Νικόλαος, *Κρυπτοχριστιανικά*, 237-238.

Από τον καθηγητή Κωνσταντίνο Φωτιάδη προέρχονται οι παρακάτω πολύ ενδιαφέρουσες μαρτυρίες:

Από έναν Οφλίτη που ζει στη Γερμανία ειπώθηκαν τα εξής: «Εγώ και η οικογένεια μου είμαστε μωαμεθανοί. Από έναν συγγενή μου δικηγόρο όμως, έμαθα πως ένας από τους προγόνους μας ήταν ορθόδοξος ιερέας...». Απευθυνόμενος στον Κ. Φωτιάδη συνεχίζει «ίσως αυτό δεν σε ικανοποιεί, αλλά θα σου πω μία ιστορία: Στο δικαστήριο ρωτάει ο δικαστής τον κατηγορούμενο πως λέγεται. Ο τελευταίος λέει το τουρκικό όνομα του. Ο δικαστής του λέει στη συνέχεια να του πει το επώνυμο και το όνομα του πατέρα του. Οπότε ο κατηγορούμενος του απαντάει «Κύριε πρόεδρε, μη ρωτάτε παραπέρα, το όνομα μυρίζει θυμίαμα²³».

«Το 1979 μία ομάδα από την Καβάλα επισκέφτηκε το μοναστήρι της Παναγίας Σουμελά. Μαζί τους ήρθαν και τρεις Τούρκοι φοιτητές, οι οποίοι πουλούσαν αναμνηστικές κάρτες. Ένας από αυτούς, χωρίς να το καταλάβουν οι άλλοι δύο, ήρθε μαζί τους στην εκκλησία, έκανε το σταυρό του και παρέμεινε μαζί τους όση ώρα παρακολούθησαν την λειτουργία, την οποία έκανε στα χαλάσματα του παλιού ναού ο ιερέας της ομάδας από την Ελλάδα²⁴».

Ο πρώην πρόεδρος του ποντιακού σωματείου «Εύξεινος Λέσχη» της Θεσσαλονίκης Χαράλαμπος Λυσαρίδης αφηγείται το εξής περιστατικό: «Το 1958 ήρθαν κρυπτοχριστιανοί από την Τουρκία στη Θεσσαλονίκη και παρακάλεσαν το σωματείο να τους φέρει σε επαφή με ιερείς. Ήθελαν να πάρουν Άγιο μύρο και να μεταφέρουν στη Τουρκία, ώστε να το χρησιμοποιήσουν εκεί κατά τις βαπτίσεις». Επίσης «το 1961 προσκαλέσαμε στην Εύξεινο Λέσχη Τούρκους ναυτικούς, που ήταν κρυπτοχριστιανοί. Περάσαμε ευχάριστες ώρες μαζί και συμφωνήσαμε να συνεχίσουμε τη φιλία μας. Δυστυχώς όμως δεν ξανακούσαμε τίποτα για τους ξένους μας. Ίσως να υπήρχε κάποιος ανάμεσα τους που πρόδωσε τη συνάντησή²⁵».

²³ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 526.

²⁴ Ο.π., 531.

²⁵ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 539.

Τον Αύγουστο του 2001 μία μικρή ομάδα φοιτητών, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν και μέλη του Ποντιακού Συλλόγου Φιλύρου, επισκέφτηκαν τον Πόντο. Κατά την εκεί παραμονή τους είχαν την ευκαιρία να έρθουν σε επαφή με τους σημερινούς κατοίκους του Πόντου, των οποίων η φιλοξενία ήταν συγκινητική. Υπό τους ήχους της ποντιακής λύρας χόρευαν και τραγουδούσαν όλοι μαζί σαν να ήταν παλιοί γνώριμοι. Όχι μόνο δεν έβλεπαν με καχυποψία την ελληνική ομάδα, αντιθέτως αισθάνονταν μεγάλη οικειότητα. Κατά την πορεία τους προς το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου του Περιοστερεώτα οι Έλληνες εκδρομείς σταμάτησαν σε ένα σπίτι για να πάρουν πληροφορίες και να ξαποστάσουν. Η οικοδέσποινα, η οποία μιλούσε την ποντιακή γλώσσα, τα γνωστά στη Τουρκία ως ρούμτσα, προσφέρθηκε με μεγάλη προθυμία να τους βοηθήσει και να τους καλοδεχτεί στο σπίτι της. Ενώ συνομιλούσε με τον μεγαλύτερο της παρέας, τον ρώτησε εάν όλοι αυτοί που βρισκόντουσαν μαζί του ήταν δικοί «μας». Όταν εκείνος της απάντησε θετικά, η γυναίκα απευθυνόμενη στους υπόλοιπους είπε «κι εγώ δικιά σας είμαι»²⁶.

Είναι επομένως τυχαίο γεγονός η κοινή γλώσσα, ο κοινός πολιτισμός των Ελλήνων του Πόντου και των Τούρκων κατοίκων του, ή είναι πράγματι αυτά που μας υποδεικνύουν τη κοινή καταγωγή. Ο ιστορικός του Πόντου Περικλής Τριανταφυλλίδης έγραφε προς τα μέσα του 19^{ου} αιώνα: «Ουδείς τουρκικής καταγωγής υπάρχει καθ' όλην την υπερθαλάττιον υπερκειμένην της Τραπεζούντας χώραν, συμπεριλαμβανομένων των τε μοναστηριακών περιφερειών και πλείστον της υπεράνωθεν τούτων διηκούσης επαρχίας του Χαλδίας. Πάντες δε ούτοι Έλληνες εισίν εξ Ελλήνων καταγόμενοι, όπερ και εκ των χαρακτηριστικών του προσώπου σημείων δύναται τις να απεικάση²⁷».

Ο καθηγητής Bryer υποστηρίζει ότι: «Ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού του Πόντου παρέμεινε πίσω και συνεχίζει μία παράδοση τριών χιλιάδων χρόνων. Πρόκειται για τους Πόντιους

²⁶ Από μαγνητοσκοπημένο υλικό, το οποίο παραχώρησε ο Ποντιακός Σύλλογος Φιλύρου.

²⁷ Τριανταφυλλίδου Περικλέους, *Τα Ποντικά*, 87.

που σήμερα πολιτογραφούνται Τούρκοι, ενώ, τόσο η καταβολή τους, όσο και έθιμα και ο πολιτισμός τους προδίδουν την ελληνική τους καταγωγή. Ακούω ακόμη να παίζεται λύρα στα χωριά και στους συνοικισμούς, που εγκατέλειψαν οι γονείς σας, στις εκκλησίες, τις λιγοστές που άφησαν απείραχτες, βλέπω τα πρόσωπα σας, λυράρηδες του σημερινού Πόντου μου έδωσαν ταινία τους να την παραδώσω σε λυράρηδες της Ελλάδας. Ο Πόντος ζει²⁸».

Στο ερώτημα αν τελικά υπάρχουν και σήμερα κρυπτοχριστιανοί στο Πόντο, θα απαντούσαμε μάλλον θετικά, λαμβάνοντας υπόψη τα γεγονότα και τις μαρτυρίες, οι οποίες προαναφέρθηκαν. Παρόλα αυτά ο Ελληνισμός στο Πόντο έπαψε να υπάρχει, μετά την ανταλλαγή και την διακοπή της εκκλησιαστικής ζωής. Με τον καιρό στα παιδιά των κρυφών θα μείνει μόνο μία ανάμνηση της χριστιανικής καταγωγής των προγόνων τους. Στη σημερινή Τουρκία δεν υπάρχει σωτηρία για τους τελευταίους κρυπτοχριστιανούς, καθώς εξαφανίζονται σιγά σιγά μέσα στη χοάνη του Ισλαμισμού²⁹.

²⁸ Απόσπασμα ομιλίας στην Ποντιακή Εστία Μεμβούρνης, τον Αύγουστο του 1989.

²⁹ Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί*, 550.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κατά τη συγγραφή της εργασίας, διαπίστωσα ότι υπάρχουν δύο αντίθετες απόψεις, όσον αφορά το θέμα του κρυπτοχριστιανισμού. Από την μία πλευρά αυτοί που υποστηρίζουν, ότι οι κρυπτοχριστιανοί ήταν πιστοί, οι οποίοι εξαναγκάστηκαν υπό το καθεστώς της βίας να ασπαστούν το Ισλάμ και να επιλέξουν το κρυπτοχριστιανικό τρόπο, για να μπορέσουν να διατηρήσουν την θρησκεία τους, την εθνική τους ταυτότητα και τον πολιτισμό τους. Ενώ από την άλλη πλευρά βρίσκονται εκείνοι που θεωρούν τους κρυπτοχριστιανούς αρνησίθρησκους, γιατί πιστεύουν ότι επέλεξαν τον εύκολο δρόμο, ώστε να αποφύγουν τα δεινά, τα οποία προκαλούσαν οι Τούρκοι στους ραγιάδες, και να εξασφαλίσουν μία καλύτερη ζωή για αυτούς και τα παιδιά τους.

Η αλήθεια είναι πως ορισμένοι εκ των διπίστων, εξισλαμίσθηκαν και επέλεξαν την αποκρυφία για οικονομικούς λόγους, χάρη της παρουσίας τους ή επειδή κατείχαν εξέχουσες θέσεις. Αυτές οι περιπτώσεις όμως είναι μεμονωμένες¹. Οι περισσότεροι κρυπτοχριστιανοί υπέκυψαν στην καταπίεση, ώστε να μπορέσουν να διασώσουν την ελληνική τους παράδοση.

Διαφορετικά, γιατί οι άνθρωποι αυτοί διατήρησαν επί αιώνες την χριστιανική τους πίστη κρυφή, θέτοντας έτσι σε διαρκή κίνδυνο τη ζωή τους; Γιατί όταν τους δόθηκε η ευκαιρία φανερώθηκαν και έδωσαν σκληρούς και μακροχρόνιους αγώνες για την επίσημη αναγνώριση τους, ως χριστιανών ορθοδόξων; Τέλος, για ποιο λόγο, μέχρι και σήμερα, υπάρχουν άνθρωποι που συνεχίζουν την διπλή ζωή;

Συνηθίζουμε να λέμε οι αλύτρωτες πατρίδες, οι πατρίδες του ελληνισμού, που όλοι έχουμε μέσα στις καρδιές μας σαν κάτι ξεχωριστό και ιερό. Τι γίνεται όμως με τους αλύτρωτους ανθρώπους; Με τους ανθρώπους αυτούς που έμειναν πίσω,

¹ Φωτιάδης Ε. Κωνσταντίνος, *Οι εξισλαμισμοί*, 557.

όταν οι άλλοι έφυγαν. Αυτούς που δεν μπορούσαν να ομολογήσουν την πραγματική τους ταυτότητα και συνέχισαν να την κρατούν κρυφή. Όλους αυτούς τους κρυπτοχριστιανούς που δεν μπόρεσαν να λυτρωθούν από το μεγάλο τους μυστικό.

Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα δίδεται μέσα από τα λόγια του μολλά της ιστορίας του Φίλωνος Κτενίδη:

«.....Εμείς μείναμε για να φυλάγουμε τους πεθαμένους που αφήσατε εσείς χωρίς κερί και καντήλι....Κοινωνούμε με το νερό της βροχής και με το ψωμί που ζυμώνουμε μέσα στις χαλασμένες εκκλησιές. Διαβάζουμε τους πεθαμένους χριστιανούς τη νύχτα και τους θάβουμε ως Τούρκους την ημέρα²».

² Ανδριώτης Π. Νικόλαος, Κρυπτοχριστιανικά κείμενα, 230-231.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Οι δύο επιστολές του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη ΙΔ' Καλέκα προς τους Έλληνες χριστιανούς της Νίκαιας, το 1331.

Franciscus Miklosich et Iosephus Müller, Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi, Sacra et Profana, Vinbobonae, Carolus Gerold, MDCCCLX¹

LXXXI. *Sine anno.*

Joannes XIV. prommittit Nicaeensibus reversuris in sinum ecclesiae remissionem.

† Πιττάκιον πατριαρχικόν εις τους ευρισκομένους εις την Νίκαιαν†.

† Τοις από αμαρτίας υποστρέφουσιν η του θεού εκκλησία, το κοινόν των ψυχών ιατρείον, τας εαυτής σωτηρίους υπανοίγουσα πύλας και εκάστω τα πρόσφορα φάρμακα επιτιθείσα πάσι τα προς σωτηρίαν οικονομεί· δει τοίνυν μη απαγορεύειν μηδένα, μηδέ εις απόγνωσιν εμπέσοντα καταφρονείν της εαυτού σωτηρίας, ουδέ γαρ εστιν, ουκ έστιν όλως αμαρτία η νικώσα την του θεού φιλανθρωπίαν, και πολλά των της προτέρας αφισταμένων κακίας και γνησίαν ενδεικνυμένων την μετάνοιαν και επιστροφήν η θεία γραφή φέρει τα παραδείγματα, τα τε άλλα και το του ασώτου, το της πόρνης, το του ληστού, το των Νινευιτών, το του Μανασσή, ος επί τεσσαράκοντα έτη τον λαόν ειδωλολατρείν παρεσκεύασεν, αποστάτας του δημιουργού· ουδένα γαρ απωθείται, ουδέ αποστρέφεται ο θεός, φιλανθρωπίας άπειρον έχων πέλαγος, μόνον εάν γνησίως μετανοήσωμεν και προσπέσωμεν και κλαύσωμεν και δεηθώμεν της αυτου αγαθότητος. Επει ουν παραχωρήσει θεού δια πλήθος αμαρτιών υπερίσχυσε καθ' ημών η των Ισμαηλιτών επίθεσις, και πολλούς ούτοι των ημετέρων χειρωσάμενοι και καταδουλώσαντες παρεβιάσαντο και

¹ Η πρώτη γραπτή μαρτυρία κρυπτοχριστιανικών ντοκουμέντων είναι οι δύο αχρονολόγητες πατριαρχικές επιστολές (πιττάκια) που έστειλε ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννης ΙΔ' Καλέκας προς τους Έλληνες της Νίκαιας μετά το 1331, όταν η πόλη έπεσε στα χέρια των Οθωμανών.

παρέσυραν, φευ ὥστε και τα της εαυτόν κακίας και αθεότητος ελέσθαι, τοις εις βάθος δε κακίας τοσαύτης εμπέσουσιν αίσθησις, οι κακού γεγόνασιν, επιγενομένη τα των Χριστιανών πάλιν ανακαλέσασθαι διεγείρει, λογισμός δε τις είσεσιν έτερος, και διστάζουσι και βέβαιόν τι μαθείν ζητούσιν, ει μη διαμαρτώσιν, αλλ' επιτεύξονται της εαυτών σωτηρίας, πασι τοις τοιούτοις εγγυάται η του θεού εκκλησία και πληροφορίαν βεβαίαν δίδωσιν, ως ελομένους τα της αληθούς εις θεόν πίστεως και της των μουσουλμάνων κακίας, εις ην εξεκυλίσθησαν, αποστάντας, τη των χριστιανών πάλιν μερίδι συναριθμήσει και ιάσεται και θεραπεύσει, και ουδέ ευρήσουσιν εμπόδιόν τι προς την των ιδίων ψυχών σωτηρίαν δια το προγεγονός αυτοίς, ως είρηται, σφάλμα, αλλ' όσοι μεν τούτων και φανεράν και πεπαρρησιασμένην ενδείξονται την μετάνοιαν, ως και παθείν ελέσθαι υπέρ της εις θεόν πίστεως, ούτοι και μαρτυρικόν αναδήσονται στέφανον (απόδειξις τούτου σαφής ο μέγας του Χριστού μάρτυς Ιάκωβος ο Πέρσης), όσοι δε τω φόβω των κολάσεων καθ' εαυτούς και εν τω λεληθότι διαζήν θελήσουσι, μόνον κατά το δυνατόν τηρείν σπουδάζοντες τας του θεού εντολάς. Και εις την περί τούτου ασφάλειαν και το παρόν της του θεού εκκλησίας γράμμα εγένετο†.

XCII. Sine anno.

Joannes XIV. monet Nicaenos, ut perseverent in fide christiana.

† Οι κατά την Νίκαιαν ευρισκόμενοι κληρικοί, ιερωμένοι, μοναχοί και ο λοιπός άπας χριστιανικός λαός, εν κυρίω αγαπητά τέκνα της ημών μετριότητος· την από θεού ειρήνην και το έλεος, απαλλαγήν τε των ανιαρών και παν άλλο αγαθόν και σωτήριοιον επευχόμεθα πάσιν υμίν εκ θεού παντοκράτορος· ημείς όσον και υπέρ υμών και υπέρ των άλλων απάντων των εν τοις βαρβάροις χριστιανών υπεραλγούμεν και οδυνώμεθα, ουδέ ειπείν έχομεν, πληροφορήθητε, όθεν ουδέ διαλιμπάνομεν και νυκτός και ημέρας ικετεύοντες και παρακαλούντες τον θεόν, ίνα την διά πλήθος αμαρτιών επενεχθείσαν τω γένει ημών καταιγίδα εις αιθρίαν μεταποίηση και αποστρέψη τα κακά τοις εχθροίς, όπερ και θαρρούμεν, ως ου μη απομείνη επί πολύ, ίνα ουδέν δώσει ο των

οικτιρμών κύριος τέλος χρηστόν ταις υπέρ ημών ικεσίαις, μόνον σπουδάζετε και υμείς θεραπεύειν τον θεόν διά των καλών υμών έργων και της θεοφιλούς αναστροφής, ει γαρ και κυριεύουσιν υμών οι εχθροί, αλλά των οικείων ψυχών και της γνώμης αυτοί εαυτών εστέ κύριοι, και της προαιρέσεως υμών εστι, φύλαξαι το καλόν και μη φύλαξαι· πλην ως εμάθομεν παρά του κριτού, συντηρείσθε και φυλάσσετε τα της χριστιανικής υμών καταστάσεως, εις ο και ασαλεύτους και παγίους μένειν ευχόμεθα, ίνα και των επηγγελμένων επιτύχητε αγαθών, α ητοίμασε ο θεός τοις αγαπήσασιν αυτόν εκ ψυχής, και τας σωτηρίους αυτού φυλάξασιν εντολάς, ου η χάρις διαφυλάξαι υμάς†.

2

Το τακρίριο του Οικουμενικού Πατριάρχου Ιωακείμ του Γ' προς τον υπουργό δικαιοσύνης και θρησκευμάτων της οθωμανικής κυβέρνησης.

31.1.1906

Τακρίρια τινά του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς την Υψηλήν Πύλην περί του ζητήματος των Σταυριωτών και περί εξισλαμίσεων.

Τη Α. Υψ. τω υπουργώ της Δικαιοσύνης και των Θρησκευμάτων

Υψηλότατε,

Δεν αγνοεί η Υ. Υψηλότης ότι η πρώτη βάσις πάσης κοινωνίας είναι η ασφάλεια της σωματικής και πνευματικής υπάρξεως των ατόμων αυτής από πάσης επιβουλής και προσβολής, και ότι η εξασφάλις της μεν πρώτης επιτυγχάνεται δια των περί δημοσίας τάξεως νόμων του κράτους, αστυνομικών, ποινικών κ.τ.λ., της δε δευτέρας, δια της ελευθερίας της συνειδήσεως. Η Κραταιά Βασιλεία από της αλώσεως ήδη της

Κωνσταντινουπόλεως ηβουλήθη συν τη σωματική να εξασφάλιση και την πνευματική ύπαρξιν της Ρωμαϊκής κοινότητος, κηρύξασα την ελευθερίαν της συνειδήσεως. Απόδειξις τούτου η εν τω Πατριαρχικώ Βερατίω υψηλή Αυτοκρατορική διαταγή η αυστηρώς απαγορεύουσα την δια της βίας εξισλάμισιν των Ρωμαίων υπηκόων. Ότε δε προ εβδομηκονταετίας περίπου εγνώσθη ότι εις τινα μέρη της Αυτοκρατορίας Ρωμαίοι υπήκοοι ηναγκάσθησαν εκ τοπικών και καιρικών περιστάσεων εξωτερικώς μεν να φαίνονται ως μουσουλμάνοι, εν τω κρυπτώ δε να ώσι χριστιανοί, τότε η Κραταιά Βασιλεία, πάνδημον παρέχουσα δείγμα σεβασμού προς την αρχήν της ελευθερίας της συνειδήσεως, διετράνωσεν ενώπιον όλου του πεπολιτισμένου κόσμου δια του υψηλού περί μεταρρυθμίσεως Φιρμανίου την εν τω Οθωμανικώ κράτει τήρησιν της αρχής ταύτης. Συνέπεια της υψηλής ταύτης διακηρύξεως υπήρξεν η άμεσος εκδήλωσις όλων των εν τω κρύπτω χριστιανών και η υπό του Κράτους αναγνώρισις αυτών.

Εν τούτοις ήδη μετά πάροδον τουσούτων ετών από της αναγνώρισεως των χριστιανών τούτων, ο Καϊμακάμης Ακ Δαγ προ επταετίας προέβη να κοινοποιήση εις τους αυτόθι ευρισκομένους εκγόνους των Χριστιανών εκείνων ότι του λοιπού απαγορεύεται αυτοίς το να προσεύχωνται ως χριστιανοί και ότι οφείλουσι να τελώσι τα της θρησκείας των μωαμεθανών, μάλιστα ετόλμησε να εμπόδιση και διαλύση θρησκευτικάς πράξεις, ως μνηστείας και γάμους. Ενώ δε το Πατριαρχείον μετά λύτης πληροφορηθέν την αθέτησιν ταύτην της αρχής της ελευθερίας της συνειδήσεως, υπέβαλε το γεγονός τη Σ. Αυτ. Κυβερνήσει δια τακριρίου υπό χρονολογίαν 15 Φεβρουαρίου 1314 (1899) προς την Υμ. Υψηλότητα και ανέμενε την διόρθωσιν αυτού, ου μετά πολύ, κατά την απογραφήν του αυτόθι πληθυσμού οι αρμόδιοι υπάλληλοι απήτησαν ίνα καταγράψωσι τους χριστιανούς τούτους ως μωαμεθανούς δια μωαμεθανικών ονομάτων, μη αναγνωρίζοντες τους γάμους αυτών και τας συζύγους και τα τέκνα.

Επειδή δε οι χριστιανοί ούτοι δικαίως αντέστησαν δηλώσαντες ότι είναι χριστιανοί και ουχί μωαμεθανοί, η εντόπιος

αρχή προέβη να συλλάβη τους προκρίτους αυτών και εξόριση εις τα γνωστά μέρη, τον δε αρχιερατικόν αυτών επίτροπον ως κακούργον υπό φρουράν ν' αποστείλῃ εις Ἀγκυραν. Ἐκτοτε ἐπί διετίαν ἤδη, μεθ' ὅλας τας επανειλημμένας του Πατριαρχείου προφορικάς τε και γραπτὰς παρακλήσεις και αποστολάς πρεσβειῶν προς την Σ. Αυτοκρατορικὴν Κυβέρνησιν, οι χριστιανοί οὔτοι πιέζονται ὅπως δεχθῶσι τον ισλαμισμὸν, οι πρόκριτοι αυτών ἐπὶ τούτῳ κατακρατοῦνται εν τη εξορία μακρὰν των οικογενειῶν αυτών και ο αρχιερατικὸς ἐπίτροπος δεν ἀφίεται ελεύθερος ὅπως επανέλθῃ εις την θέσιν αυτού. Ἀπέναντι της πρωτοφανοῦς ταύτης καταστάσεως, ἡτις προφανῶς μεν αντιστρατεύεται προς τας προηγούμενος πάνδημους δηλώσεις της Κραταιᾶς Βασιλείας και διαρρήδην ἀντίκειται προς την υψηλὴν εν τῷ πατριαρχικῷ βερατίῳ Αυτοκρατορικὴν διαταγὴν, ουδαμῶς δε συμβιβάζεται προς την ἀρχὴν της ελευθερίας της συνειδήσεως την ανακηρυχθεῖσαν εν τῷ κράτει, το Πατριαρχεῖον λυπούμενον σφόδρα και μη δυνάμενον ως εκ του ὑπὸ της θρησκείας επιβαλλομένου αὐτῷ καθήκοντος να ανεχθῇ την σοβαρὰν ταύτην προσβολὴν την γενομένην κατὰ της ελευθερίας της συνειδήσεως των πνευματικῶν αὐτοῦ τέκνων, ἡτις ἀποτελεῖ την βάσιν της υπάρξεως του ὀρθοδόξου χριστιανικοῦ γένους, παρακαλεῖ μετὰ μεγάλης σπουδαιότητος την Σ. Αυτ. Κυβέρνησιν ὅπως μη επιτρέψῃ ἐπὶ πλέον την παράτασιν της καταστάσεως ταύτης, ἀλλὰ διάταξῃ ἀμέσως την επιστροφὴν μεν των γνωστῶν εξορίστων προκρίτων χριστιανῶν και του αρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου, την εγγραφὴν δε πάντων, ως χριστιανῶν, συνωδὰ τη δηλώσει αυτών και τῷ ληξιαρχικῷ νόμῳ. Διατελώ.

Τῆ 19 Ζιλχιτζέ 1324 ἢ 31 Ιανουαρίου 1321 (1906)

ευχέτης

Ο Πατριάρχης των Ρωμαίων

Ιωακείμ

Υπόμνημα των Σταυριωτών προς τον Βασιλέα της Ελλάδας.

Α.Υ.Ε., Κ.Υ., 1906 ΙΕ (α. α. Κ.)
 Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως
 10.4.1906

Τη Α. Μεγαλειότητι
 τω βασιλεί των Ελλήνων²

Μεγαλειότατε!

Καίτοι βία βαρβαρική ηνάγκασε τους κατά τον Εύξεινον Πόντον οικούντας και κοινώς Σταυριώτας καλουμένους προπάτορας ημών να ασπασθώσι τον ισλαμισμόν, όμως η άδολος αγάπη προς τε την Ελληνικήν και την Ορθόδοξον χριστιανικήν καταγωγήν αυτών έμεινεν απαράτρωτος. Διό και μετέδωκαν πάσιν ημίν τοις απογόνοις αυτών την τοιαύτην αγάπην και ελληνοπρεπέστατα και χριστιανικώτατα εξέθρεψαν ημάς. Ζώντες δε κατά τον αιώνα της ανεξιθρησκείας και της ελευθερίας της συνειδήσεως δεν ανεχόμεθα πλέον να καλώμεθα μωαμεθανοί και ως τοιούτοι να ώμεν καταγεγραμμένοι εν τοις επισήμοις ληξιαρχικοίς βιβλίοις του κράτους, εν ω πράγματι είμεθα χριστιανοί Έλληνες.

Τούτου ένεκα δι' επανειλημμένων προς το σεπτόν Πατριαρχείον αναφορών εζητήσαμεν ίνα ενεργήση τα δέοντα προς αναγνώρισιν και καταγραφήν ημών ως χριστιανών Ελλήνων. Έκτοτε τα πάνδεινα υφιστάμεθα και διωγμούς, και εξορίας, και βασάνους και πολλάς κακώσεις χωρίς ουδαμώς να επιτύχωμεν του ποθουμένου. Την αιτίαν της αποτυχίας ημών ως γνωστόν τη Υμετέρα Μεγαλειότητι παραλείπομεν.

Έχοντες όμως ακράδαντον πεποίθησιν ότι δια των καταλλήλων ενεργειών της Υμ. Μεγαλειότητος θα επιτυχωμεν

² Το ίδιο υπόμνημα στάλθηκε την ίδια ημέρα και στον πρωθυπουργό της Ελληνικής Κυβέρνησης κ. Γ. Θεοτόκη.

του ιερού ημών πόθου τολμώμεν να παρακαλέσωμεν Αυτήν όπως σώση ημάς εκ του κινδύνου, ον διατρέχομεν, και κατάταξη εις την Ελληνικήν ορθοδοξίαν.

Εσμέν μετά βαθύτατου σεβασμού της Υμετέρας Μεγαλειότητος.

Πιστοί υπήκοοι
Εν Κων/πόλει τη 10 Απριλίου 1906
Γ. Κυριακίδης
Αναστάς Μουτής

4

Αναφορά των κρυπτοχριστιανών στο βουλευτή Τραπεζούντας
Ματθαίον Κωφίδη, στις 15 Δεκεμβρίου 1909.

Προς
τον αξιότιμον Κύριον Ματθαίον Κωφίδη,
αντιπρόσωπον ημών,
βουλευτήν Τραπεζούντας

Κύριε βουλευτά,
Δευτέραν ήδη φοράν δι' αναφοράς ημών αναφερόμεθα εις την βουλήν δια το επάρατον ζήτημα του Τενεσσορισμού, όπερ εξακολουθεί εισέτι να υφίσταται εις τον Καζάν του Τορουλίου και εις τον Ναχιέν της Ματζούκας.

Εγράφη δε κοινή επιστολή εις υμάς τους βουλευτάς της ημετέρας Τραπεζούντος, παρακαλούντες όπως υποστηριχθή υφ' υμών σθεναρώς εις την βουλήν.

Επειδή περί της κατά τον παρελθόντα Μάρτιον αναφοράς ημών εις την βουλήν ουδέν εδημοσιεύθη εν τοις δημοσιευομένοις πρακτικοίς αμφιβάλλομεν αν ανεγνώσθη ενώπιον της βουλής, και επειδή εν τη προσφάτως γενομένη στρατολογία των χριστιανών η των ημετέρων εγένετο ως και πρότερον με την των

Τούρκων απηλπίσθημεν μη άρα το ζήτημα τούτο φευ!! θέλει
διαιωνισθή.

Από της ενδόξου ημέρας της 10 Ιουλίου 1908 ενομίσαμεν το
ζήτημα ληξόμενον, αλλά δυστυχώς ηπατήθημεν, και εν
συνταγματικώ πολιτεύματι εγγυόμενον των ελευθεριών και την
ισοπολιτείαν δεν είναι υποφερτόν να φέρωμεν εν τοις
ληξιαρχικούς βιβλίοις επωνυμίας τουρκικάς, ας παντελώς
αγνοούμεν και εις τους οσμανιέδες παραλλήλως του
χριστιανικού και τουρκικόν όνομα, με τον επονείδιστον τίτλον
του αρνησιθρήσκου Τενεσσούρ ρουμ.

Εν Τραπεζούντι τη 15 Δεκεμβρίου 1909

Η παρούσα μετεφράσθη κατά λέξιν εις την Τουρκικήν.

5

Ευρ. Χειμωνίδου, Κρυπτοχριστιανοί. (Ανέκδοτο).

Η μπόρα έχει περάσει, αλλά θυμωμένα κυλούν τα θολά
νερά του ποταμού, δίπλα από το μεγάλο χωριό, πού απλώνεται
στον εύφορο κάμπο.

Είναι τουρκικό το χωριό. Φρεσκοπλυμένο από το
χορταστικό λουτρό, χαίρεται τώρα την ευλογία του ήλιου και
στεγνώνει γοργά, βυθισμένο στη μακαριότητα της ευτυχίας του.

Δεν ήταν όμως πάντα τουρκικό. Σε παλαιότερη εποχή, τότε
πού το σημερινόν Ερζερούμ λεγόταν Θεοδοσιούπολις, είχαν
χτισθή δίπλα στον Άκαμψι ποταμό, στην άκρη του εύφορου
εκείνου οροπεδίου, λίγα σπίτια από οικογένειες ακριτών του
Βυζαντινού κράτους. Αργότερα, με την κατάλυση της
αυτοκρατορίας του Βυζαντίου, Τούρκοι ήρθαν κι
εγκατεστάθηκαν στο ελληνικό χωριό κι ανάγκασαν τους
κατοίκους του ν' αλλαξοπιστήσουν και να δεχθούν τον
μωαμεθανισμό.

Από κείνη την ημέρα σίγησε κι η καμπάνα της μικρής
εκκλησούλας, και στους τέσσαρες αιώνες και περισσότερο, που

πέρασαν από τότε, δεν απέμεινε πια, ούτε σα θολή ανάμνηση, η χριστιανική καταγωγή των πρώτων κατοίκων.

Στεγνώνει λοιπόν το τουρκικό χωριό υστέρα από τη μπόρα, ενώ στο καφενείο οι ηλικιωμένοι Τούρκοι, καθισμένοι σταυροπόδι σε μαλακά στρωσίδια, ρουφούν ηδονικά τους ναργιλέδες τους και διηγούνται εύθυμες ιστορίες.

Έξαφνα σπαρακτικές φωνές ακούονται από το μέρος του ποταμού· δύο μικρά Τουρκόπουλα, παίζοντας στην όχθη, έπεσαν στο ποτάμι και τα πήρε το ορμητικό ρεύμα. Μια γυναίκα, πού είδε το ατύχημα, έβαλε τότε τις φωνές και ξεσήκωσε τον κόσμο.

Το καφενείο άδειασε στη στιγμή. Όλοι οι θαμώνες έτρεξαν κατά το ποτάμι, και μαζί με όλους, κι ο μουχτάρης του χωριού, ο πρόεδρος της κοινότητας, όπως θα λέγαμε εμείς.

Μάταιος κόπος! Το ένα από τα δύο παιδιά, ένα αγόρι πέντε χρονών, είχε ήδη πνίγη, όταν έφτασε η βοήθεια, και τ' άλλο συνομήλικό του, δεν είχε πια ανάγκη από βοήθεια· αυτό τα κατάφερε να φτάση μόνο του στην όχθη, λίγο παρακάτω από το σημείο του ατυχήματος. Ήταν βρεγμένο ως το κόκκαλο, αλλά έβλεπε το μαζεμένο πλήθος χαμογελαστό, σα να μην είχε γίνει τίποτε το σπουδαίο.

Ο μουχτάρης το πήρε στην αγκαλιά του κι άρχισε να το χαϊδεύη.

—Πώς τα κατάφερες, παιδί μου, να γλυτώσης; έλεγε και ξανάλεγε. Μπράβο! Εσύ θα γίνης σωστός άνδρας! Θα φοβήθηκες όμως πολύ, έτσι δεν είναι;

—Καθόλου! αποκρίθηκε ο μικρός αθώα. Δεν φοβήθηκα καθόλου. Με κρατούσε η μητέρα του Θεού στην αγκαλιά της και μ' έσπρωχνε σιγά - σιγά στην ακροποταμιά.

Ο μουχτάρης έμεινε περίεργος.

—Η μητέρα του Θεού, είπες; Και που την ξέρεις εσύ την μητέρα του Θεού;

—Την ξέρω! Την έχομε στο σπίτι μας, ζωγραφισμένη σ' ένα σανιδάκι!

Μια υποψία γεννήθηκε από την απάντηση του μικρού στη σκέψη του μουχτάρη.

—Πάμε να μου τη δείξεις κι εμένα! λέει στο Τουρκόπουλο.
Πάμε!

Σε λίγο έφτασαν στο σπίτι, όπου βρισκόταν μόνο η γιαγιά κι η μητέρα του μικρού· ο πατέρας του έλειπε.

Οι δύο γυναίκες δεν είχαν ιδέα από το ατύχημα και με έκπληξη και απορία παρατηρούσαν τον επίσημο επισκέπτη. Η έκπληξη τους όμως έγινε τρόμος μεγάλος, όταν είδαν το παιδί τους να του δείχνει μια μικρή πόρτα στον τοίχο του εσώτερου διαμερίσματος του σπιτιού και να του λέει: «Να, εδώ μέσα είναι, άνοιξε να δής!».

Εκαμαν τότε μια κίνηση προς τα εκεί, για να εμποδίσουν τον μουχτάρη, μα εκείνος είχε κιόλας ανοίξει την πορτούλα.

Και τότε, ένα θέαμα καταπληκτικό παρουσιάσθηκε στα μάτια του: Σ' ένα μικρό και σκοτεινό δωμάτιο, δίχως κανένα παράθυρο, ένα καντήλι έκαιε μπροστά στο εικόνισμα της Παναγίας. Ευωδία από θυμίαμα ξεχύθηκε την ίδια στιγμή από τον κρυψώνα και γέμισε τα ρουθούνια του Τούρκου, που ρούφηξε ηδονικά το άγνωστο γι' αυτόν άρωμα.

Οι γυναίκες παγωμένες απ' τον τρόμο, δεν είχαν τη δύναμη ν' αρθρώσουν λέξη, και μόνο τα μάτια τους, στυλωμένα στην εικόνα, έστελναν θερμή, σιωπηλή ικεσία προς τη Θεομήτορα, να τις βοηθήσει στη δύσκολη εκείνη περίπτωση.

Άφωνος όμως κι ακίνητος στεκόταν μπροστά στο εικόνισμα και ο μουχτάρης, ο φανατικός Τούρκος, πού ποτέ δε θα μπορούσε να φαντασθή ότι θα έκαμνε στο χωριό του τέτοια ανακάλυψη. Το γλυκύτατο βλέμμα της Παναγίας, με το θείο βρέφος στην αγκάλη Της, του είχε κάμει ανέκφραστη εντύπωση.

—Αυτή είναι η μητέρα του Θεού, πού με κρατούσε στα χέρια της. Την είδες; είπε ο μικρός με φωνή χαρούμενη, λες και είχε κάμει κατόρθωμα.

Οι γυναίκες έπεσαν τότε στα πόδια του μουχτάρη κι άρχισαν να τον παρακαλούν.

—Μη μας κάνης κακό, εφέντη πολυχρονεμένη, κι εμείς θα παρακαλούμε την Παναγία να σε φυλάγει καλά . . .

—Ωστε είστε Χριστιανοί; πρόφερε αργά.

—Ναί! ... δεν πειράζομε όμως κανένα. Ακολουθούμε την πίστη των πατέρων μας, όπως την πήραν κι εκείνοι απ' τους δικούς τους πατέρες . . . Μη μας κάμης κακό . . ., εφέντη!

Ο μουχτάρης στάθηκε μερικές στιγμές ακόμη σιωπηλός. Έπειτα με φωνή σιγανή, σα να ήθελε ν' ανακοίνωση κάποιο μυστικό, λέει στις γυναίκες:

—Μη φοβάστε! Προσέξτε όμως, μη πήτε κι εσείς σε κανένα, ότι ήρθα στο σπίτι σας και είδα αυτό πού είδα . . . Κάπου - κάπου θα σας στέλνω λίγο λάδι να βάζετε στο καντήλι, πρόσθεσε, ενώ προχωρούσε προς την έξοδο.

(Κατ' αφήγησιν του παππού του, ιερέως Σάντας Πάπα Αποστόλου Χειμωνίδου, χειροτονηθέντος εν Θεοδοσιουπόλει και θανόντος εις βαθύ γήρας το 1915).

6

Γ. Θ. Κανδηλάπτου - Κάνεως, Είμαι κι εγώ Χριστιανός. Εφημ. «Κόσμος» 26-7-1962.

Κατά το Πάσχα του 1852 βρέθηκαν στην Κιουτάχεια τέσσαρες χωρικοί από την περιοχή Σίδης του Πόντου. Δεν είχαν κανένα γνωστό εκεί, και γι' αυτό μετά τη λειτουργία καθήσανε στην αυλή της εκκλησίας και λιάζονταν, περιμένοντας ν' ανοίξουν τα εστιατόρια της πόλεως, για να φάνε και να πασκάσουν. Οπότε φάνηκε μπροστά τους ένας γηραιός χότζας με μακριά γενειάδα και όμορφη φυσιογνωμία, πού τους προσκάλεσε να πάνε στο σπίτι του. Αρκετά ξαφνιασμένοι, τον ακολουθήσανε, κι όταν φτάσανε εκεί, κατεβήκανε μια σκάλα στο υπόγειο, όπου βρέθηκε μια μικρή εκκλησιά με καντήλια, αναμμένες λαμπάδες και περίλαμπρες εικόνες.

— «Αποκαλυφθήτε, τους είπε, είμαι κι εγώ Χριστιανός. Κατάγομαι από τα μέρη σας, από την Αργυρούπολη, από την ενορία του Αγίου Γεωργίου, από την οικογένεια του Ράτωνος. Ο φόβος με αναγκάζει να υποκρίνωμαι τον μωαμεθανό και να είμαι

και χότζας εδώ. Μα η ψυχή μου είναι πάντα προσηλωμένη στο Χριστό.

Και αφού φιληθήκανε τους κάλεσε στο τραπέζι· κι εκεί βρήκανε αρνί ψημένο στο φούρνο· κι ανάμεσα στ' άλλα πασχαλινά εδέσματα και βαμμένα αυγά.

7

Φίκα (=Φ. Κτενίδου), Ο Βέβαιας γύρισε στην Τραπεζούντα. Ποντιακή Εστία 7 (1956), σελ. 4011-4013.

(Απόσπασμα σελ. 4012)..... Πήρα τη στράτα και πριν προχωρήσω πολύ βρέθηκα στην πόρτα της εκκλησίας του Άη Βασίλη.

Η πόρτα ήταν κλειδωμένη. Θυμήθηκα πώς ο παπά Δημήτρης κάθονταν στ' αντικρινό το σπίτι. Πήγα χτύπησα την πόρτα. Μου άνοιξε ένας γέρος μολλάς. Με ρώτησε τούρκικα τι θέλω.

—«Χότζα, του είπα, γυρεύω τον παπά μας, να μου ανοίξη την εκκλησιά . . . Θέλω να προσκυνήσω.»

—Καλά, μου είπε, αλλά η πόρτα θ' ανοίξη άμα χτυπήσης το μέτωπό σου στο κατώφλι.

Πήγα, έκαμα καθώς είπε. Άνοιξε Η εξώπορτα και μπήκα στην αυλή της εκκλησίας. Όταν πλησίασα στη μέσα πόρτα, είδα μπροστά μου το γέρο το μολλά.

—Χότζα, πώς βρέθηκες εδώ; τον ρώτησα.

—Έλα μέσα γρήγορα, μου είπε, να μη σε δη κανένας.

Μόλις μπήκα μέσα, η πόρτα έκλεισε πίσω μου και ο μολλάς χάθηκε. Προσκύνησα την εικόνα του Άη Βασίλη, πού ήταν στο νάρθηκα, και προχώρησα στη μεγάλη την εκκλησιά. Κάποιος άναβε τα καντήλια.

—Γιατί τ' ανάβεις; ρώτησα. Εκείνος δεν είπε τίποτε, αλλά μέσα από το ιερό ακούστηκε μια φωνή.

—Ξέχασες πώς είναι Χριστούγεννα;

Δεν πέρασε πολύ και όλη η εκκλησιά φωτίστηκε και στο Άγιο Βήμα φάνηκε ο μολλάς ντυμένος με τα άμφια του δεσπότη, με τη μίτρα στο κεφάλι και με την πατερίτσα στο χέρι. Όσπου να τον καλοκοιτάξω η εκκλησιά γέμισε. Αντρες, γυναίκες, παιδιά. Οι ψάλτες άρχισαν να ψάλλουν «Η γέννησις σου, Χριστέ ο Θεός ημών . . .»

Δεν κράτησε πολύ η θαυμαστή εκείνη λειτουργία, άδειασε από ανθρώπους και από όλα. Ούτε τέμπλο, ούτε στασίδια, ούτε εικόνες, ούτε πολυέλαιοι, ούτε μανούαλια. Όλα χάθηκαν και μόνο οι μαρμαρένιοι στύλοι έμειναν, όπως ήταν πάντα κάτασπροι. Τα άλλα τα ντουβάρια και ο θόλος μαύρα και γεμάτα αράχνες.

Έσκυφα το κεφάλι μου και άρχισα να κλαίω.

Ξανά βρέθηκε μπροστά μου ο μολλάς.

—Γιατί κλαις; με ρώτησε.

Τον κοίταξα μέσα στα μάτια και τον ρώτησα κι εγώ.

—Αν αγαπάς το Θεό σου, εσύ δεν ήσουν με τα δεσποτικά άμφια στο Ιερό;

—Ναι, μου λέει, εγώ ήμουν.

—Μα εσύ δεν είσαι Τούρκος μολλάς;

—Τέτοιος Τούρκος ήταν κι ο παππούς σου, μου είπε . . . και αυτοί όλοι πού ήρθαν απόψε τέτοιοι Τούρκοι είναι.

—Κλωστοί;

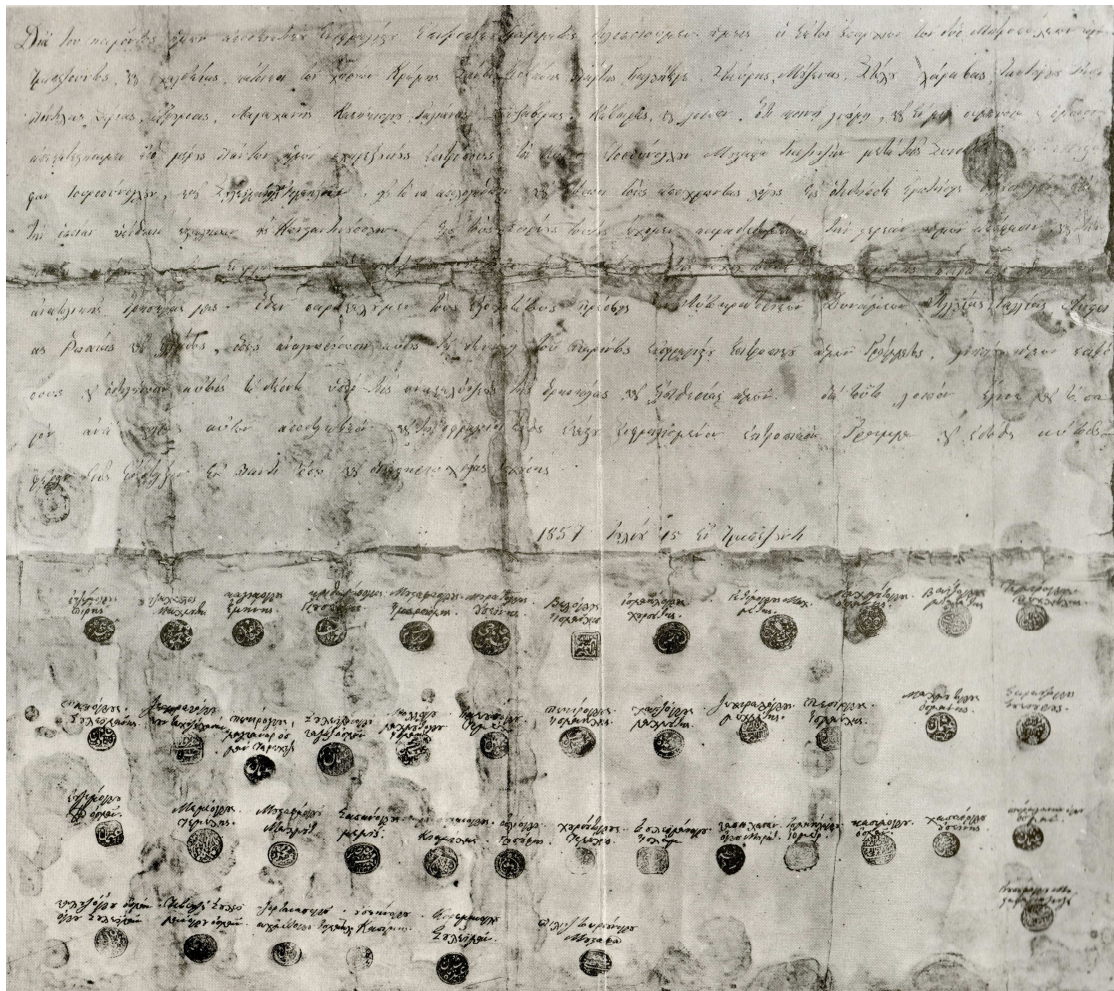
—Όχι, φώναξε. Κρυφοί . . . κρυφοί. Εμείς εμείναμε, για να φυλάγουμε τους πεθαμένους πού αφήσατε εσείς χωρίς κεριά και καντήλι . . . Κοινωνούμε με το νερό της βροχής και με το ψωμί πού ζυμώνουμε μέσα στις χαλασμένες εκκλησιές. Διαβάζουμε τους πεθαμένους Χριστιανούς τη νύχτα και τους θάφτουμε ως Τούρκους την ημέρα.

Έπεσα στα γόνατα και άρπαξα το χέρι του και το φιλούσα.

—Τώρα, μου είπε, έβγα γρήγορα και τρέξε να προφτάσης το καράβι . . . Κάτι πήγα να πω, αλλά εκείνος χάθηκε από μπροστά μου. Έτρεξα κα βγήκα από την πόρτα της εκκλησίας.

Μετάφραση από τα Ποντιακά, Ν. Π. Ανδριώτη

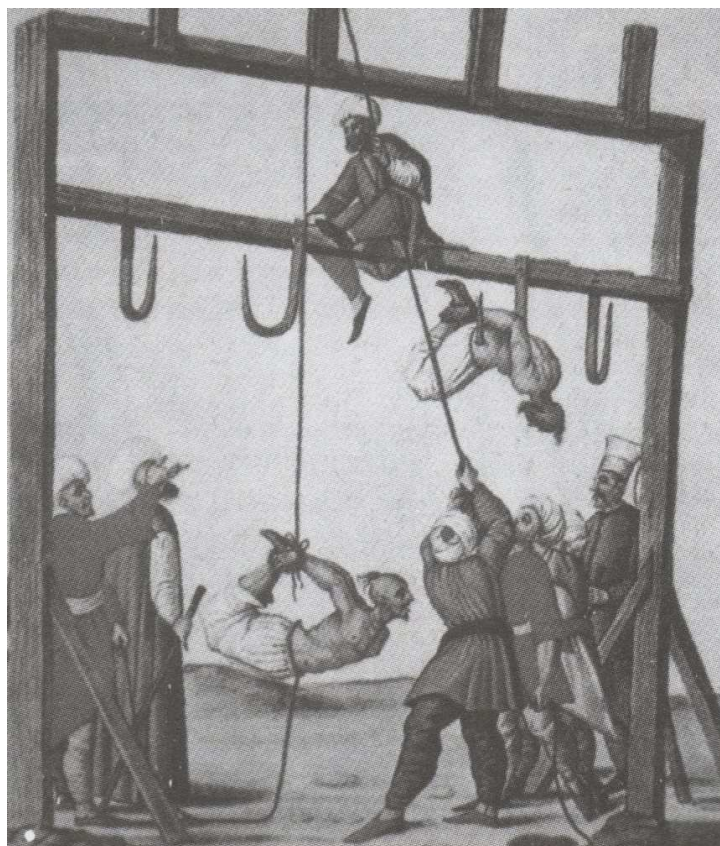
ΕΙΚΟΝΕΣ - ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Επιτροπικό γράμμα των κρυπτοχριστιανών της Τραπεζούντας 15 Ιουλίου 1857.

Ο βασανισμός ενός κρυπτοχριστιανού με φάλαγγα
(Πίνακας από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Βιέννης).

Ο μαρτυρικός θάνατος των κρυπτοχριστιανών
(Πίνακας από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Βιέννης).

Το χωριό Σταυρί του Πόντου.

Τα κεντρικά εκπαιδευτήρια του Άκ-ντάγ Μαντέν στα οποία φοίτησαν και πολλά παιδιά κρυπτοχριστιανών. Στη φωτογραφία οι Έλληνες πανηγυρίζουν το 1908 την επικράτηση των Νεότουρκων και την χορήγηση του Συντάγματος.

Ακ-ντάγ Μαντέν. Μέλη της κρυπτοχριστιανικής οικογένειας Κιουπτσίδα.

Η 84 ετών Φατιμά από το Ισκεντέρ της Τόνιας. Σε ερώτηση μιας Τουρκάλας δημοσιογράφου του περιοδικού «Aktuel», «Εσείς τι είστε;» η απάντηση της ήταν: «Εγώ τουρκικά δεν ξέρω και τα ρωμαίικα από τον ουρανό δεν τα έμαθα».

Κατάλοιπο της χριστιανικής τους πίστης, ο σταυρός που εμφανώς διακρίνεται. (Από εκδήλωση ελληνοφώνων στον Πόντο).

Εγκάρδια υποδοχή των Ελλήνων από τους ελληνόφωνους συμπατριώτες του Πόντου.

Ιερά Μονή Παναγίας Σουμελά.

Το Ιερό της Μονής.

Έλληνες επισκέπτες χορεύουν «Σέρα» μιμούμενοι το μνημείο που βρίσκεται πίσω τους. Τσιβισλούχ – περιοχή Τραπεζούντας.
(φωτ. Ποντιακός Σύλλογος Φιλύρου).

Ποντιακός γάμος στην Τόνια – Αύγουστος 2001.
(φωτ. Ποντιακός Σύλλογος Φιλύρου).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδριώτης Π. Νικόλαος, *Κρυπτοχριστιανικά Κείμενα, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1974.*
- Ανδρεάδης Γεώργιος, *Οι Κλωστοί, εκδόσεις Γόρδιος, Αθήνα 1993.*
- Ο ίδιος, *Ταμάμα, η αγνοούμενη του Πόντου, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994.*
- Ανώνυμος, *Ο Κρυπτοχριστιανισμός στον Πόντο, ιστοσελίδα www.radiorontos.gr, δημοσιεύθηκε στις 3/6/2008.*
- Βακαλόπουλος Α. Κωνσταντίνος, *Νεοελληνική Ιστορία (1204-1940), εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1999.*
- Βακαλόπουλος Απόστολος, *Κρυπτοχριστιανοί, Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού, Ιστορία-Λαογραφία-Πολιτισμός, τ. 2, εκδόσεις Μαλλιάρης - Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1991-92.*
- Βαλαβάνης Κ. Γεώργιος, *Σύγχρονος Γενική Ιστορία του Πόντου, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986.*
- Βαλκανικά Σύμμεικτα, Περιοδική έκδοση του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, τεύχος 7, Θεσσαλονίκη 1995, επιμέλεια Κωνσταντίνος Παπουλίδης, Β. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί και εκχριστιανισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα έως το 1716, Προβλήματα έρευνας τα πρώτα συμπεράσματα.*
- Βεργέτη Κ. Μαρία, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα, Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας Εθνοτοπικής Ταυτότητας, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994.*
- Δημαράς Θ. Κ, *Τα διδακτικότερα πορίσματα της Ιστορίας του Ελληνικού έθνους, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Αθήνα 1970.*
- Δόλοπας Χρηστάκος, *Η μεγάλη ελληνική μειονότητα της Τουρκίας, άρθρο στο περιοδικό Ενδοχώρα 2/11/2006, www.politicsGR.com.*
- Ηλεκτρονική εφημερίδα «Ζούγκλα», *Κρυπτοχριστιανοί επί αιώνες οι κάτοικοι του Κοσσόβου, δημοσιεύθηκε στις 29*

Σεπτεμβρίου 2008.

- Ιωαννίδης Σάββας, *Ιστορία και Στατιστική της Τραπεζούντας και της γύρω περιοχής και στοιχεία για την εκεί ελληνική γλώσσα*, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988.
- Κανδηλάπτου Κάνεως Θ. Γεωργίου., *Οι μάρτυρες του Χριστιανισμού ή Περί κρυπτοχριστιανών του Πόντου*, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005.
- Καραθανάσης Ε. Αθανάσιος, *Καππαδοκία*, εκδόσεις Μαϊάνδρος, Θεσσαλονίκη 2001.
- Λαμπαρδής Πασχάλης, *Οι φύλακες της Ανατολίας*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2005.
- Μαλκίδης Θεοφάνης, *Ποντιόφωνοι πληθυσμοί*, από το www.pontosworld.com.
- Μελανοφρύδης Παντελής, *Οι Κλωστοί*, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2001.
- π. Μεταλληνός Δ. Γεώργιος, *Τουρκοκρατία- Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα 1988.
- Μηλιώρης Ε. Νίκος, *Οι κρυπτοχριστιανοί*, εκδόσεις Ενώσεως Σμυρναίων, Αθήνα 1962.
- Μιχαηλίδης Ιάκωβος, *Ποντιακός Ελληνισμός*, άρθρο από το Hellenic Resources Network.
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος., *Μικρό Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, εκδόσεις Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2006.
- Νικολαΐδου Ι. Ελευθερία, *Οι κρυπτοχριστιανοί της Σπαθίας (Αρχές 18^{ου} αι.-1912)*, εκδόσεις ΙΜΙΑΧ, Ιωάννινα 1979.
- Παπαδόπουλος Δ.Κ., *Αρχαίον Σταυρί*, έκδοση Καλλιτεχνικού Οργανισμού Ποντίων Αθηνών, Αθήνα 1985.
- Πελαγίδης Στάθης, *Το Κρυπτοχριστιανικό ζήτημα στον Πόντο*, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996.
- Ποντιακή Εστία Μελβούρνης, *Κεντρική Ένωση Ποντίων «Η Ποντιακή Εστία», Α΄ Ποντιακή εβδομάδα στην Αυστραλία, 18-28 Αυγούστου 1989*, Μελβούρνη 1989.
- Πρίντζιπας Θ. Γ., *Οι Κρυπτοχριστιανοί. Οι εξισλαμισμοί και ο κρυπτοχριστιανισμός προσέγγιση στα πάθη του ελληνικού λαού*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
- Σαμουηλίδης Χρήστος, *Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού*,

- εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992.
- Τριανταφυλλίδου Περικλέους, *Η εν Πόντω, Ελληνική φυλή, Ήτοι Τα Ποντικά*, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993. Πρώτη έκδοση: Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Λαζ. Δ. Βιλλαρά, 1866.
- Ο ίδιος, *Οι φυγάδες*, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008. Πρώτη έκδοση, τυπογραφείο των Περρή και Βάμπα, Αθήνα 1870.
- Φάρος της Ανατολής, Ιστορικό και πολιτιστικό ένθετο για τον ελληνισμό του Πόντου, έκδοση Μακεδονική Εκδοτική Εκτυπωτική, τ. 14, 24 Ιουνίου 2007.
- Φωτιάδης Ε. Κων/νος, *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993.
- Ο ίδιος, *Ο Ελληνισμός του Εύξεινου Πόντου*, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008.
- Ο ίδιος, *Πηγές της ιστορίας του κρυπτοχριστιανικού προβλήματος*, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997.
- Ο ίδιος, *Το Μαρτυρολόγιο του Εύξεινου Πόντου και η Διεθνής Κοινή Γνώμη*, Κέντρο Ποντιακών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2008.
- Χατζόπουλος Γ.Κ., *Ιωσήφ ο Δίπιστος Δούλος δύο Κυρίων*, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005.
- Χρύσανθος Μητροπολίτης Τραπεζούντας, *Η Εκκλησία της Τραπεζούντας*, τυπογραφείο Εστία, Αθήνα 1933.
- Χρυσόστομος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, *Κρυπτοχριστιανοί, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΙΕ'.
- Bryer A.M. Anthony, *The crypto-Christians of the Pontos*, στο Δελτίον κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τ. 4, Αθήνα 1983.
- Ο ίδιος, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, Variorum Reprints, London 1980.
- Dawkins R.M, *The Crypto Christians of Turkey*, στο Byzantion, τ. 8,

- Paris-Liege-Bruxelles 1933.
- Fallmerayer Ph. Jac. , *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992.
- Hasluck, W.F. , *The Crypto-Christians of Trebizond*, The journal of Hellenic Studies, Vol.XLI, Part II, 1921.
- Nestle – Aland, *Novum Testamentum Graece, Κατά Ματθαίον*, 10, 32-33, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1993.
- Omer Asan, *Ο πολιτισμός του Πόντου*, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1998.
- Stavro Skendi, *Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans*, στο *Slavic Review*, τ. XXVI, Αρ.2, USA, Ιούνιος 1967.
- Sukru Sina Gurel, *Οι Τούρκο-Ελληνικές σχέσεις (1821-1993)*, Μετάφραση από τα τούρκικα Παντελής Τουλουμάκος, εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	4
Εισαγωγή	6
I. Η εμφάνιση και τα αίτια του Κρυπτοχριστιανισμού.	9
II. Το φαινόμενο του Κρυπτοχριστιανισμού στις χώρες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.	19
III. Οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου.	30
IV. Το Σταυριωτικό ζήτημα.	44
V. Η λατρευτική ζωή των Κλωστών.	52
VI. Η στάση της Εκκλησίας απέναντι στο φαινόμενο της αποκρυφίας.	63
VII. Ο κρυπτοχριστιανισμός στον Πόντο μετά το 1923 έως σήμερα - Μαρτυρίες.	71
Επίλογος	80
Παράρτημα	82
Εικόνες – Φωτογραφίες	96
Βιβλιογραφία	104
Περιεχόμενα	108